VRIHADÁRAŃYAKAM

KÁŤHAKAM, ÍÇA, KENA, MUŃĎAKAM

oder

FUNF UPANISHADS

aus dem

YAǴUR- SÁMA- UND ATHARVA-VEDA.

Nach den Handschriften
der Bibliothek der Ost-Indischen Compagnie zu London,

herausgegeben

von

Ludwig
L. POLEY.

Bonn,
in Commission bei Adolph Marcus
1844.

Dem

Königlichen Geheimen Ober-Regierungs-Rath

Ritter hoher Orden

Herrn von Harlem,

als Zeichen

dankbarster Erinnerung

und

aufrichtigster Verehrung

vom Herausgeber.

Vorrede.

Von den fünf Upanishads die wir hier dem Publicum übergeben, gehören drey, nemlich das Vrihadáraṅyakam, die Káthaka und I'ça Upanishad dem Yagur Veda, die Kena dem Sáma Veda und die Muṅḋaka dem Atharva Veda an. Die letztern vier hatten wir schon zu Paris 1835, Text, Commentar nebst französischer Uebersetzung herausgegeben, da aber diese Ausgabe vergriffen ist, so haben wir dieselben wieder hier aufgenommen.

Der Text des Vrihadáraṅyakam erscheint hier zum erstenmale und wir haben uns bemüht ihn mit der grössten Sorgfalt nach den besten Handschriften zu geben. Unter den Urkunden, welche in der Indischen Litteratur mit dem Namen Upanishad bezeichnet werden und deren Anzahl sich auf einige fünfzig beläuft, welche in ungleicher Anzahl in den einzelnen Vedas vertheilt sind, ist das Vrihadáraṅyakam an äusserem Umfange wie an innerer Bedeutsamkeit die grösste und wichtigste. Es findet sich darin ein vollständiges Bild des Indischen Ideenkreises in jener frühesten Epoche, welche man als die Vedische bezeichnen kann. Dahin gehören alle jene Spekulationen — über Gott und sein Wesen, über die Welt, über den Menschen und das Verhältniss desselben zu jenen beiden Mächten, über seine eigene Natur und Bestimmung — welche die Grundlagen der Theologie und Philosophie geworden sind. Die Form ist noch unsystematisch, nicht etwa eine durchgebildete gegliederte Einheit, sondern ein bunter Wechsel von Ansichten, Untersuchungen und Traditionen. Es ist die Epoche des Menschengeistes worin er erst auszieht zur Entdeckung und Ergründung seiner selbst. — Für die Beurtheilung eines solchen Culturzustandes, wie der des ältesten Indiens fehlt es uns noch an dem rechten Maasstabe. In-

dessen darf man nie den Umstand ausser Acht lassen, dass die Indische Bildung eine von Grund aus originale, in sich selbst ihre Wurzeln tragende ist, denn Indien stützt sich nicht etwa wie Rom auf Griechenland, oder wie die christliche Welt auf die klassische. Es ist es selbst allein. —

Die Bestimmung der Zeit welcher diese Urkunde augehört, ist unmöglich, da der jetzige Zustand unserer Kenntniss der Vedas höchstens relative Angaben und solche, welche sich aus der innern Beschaffenheit ergeben, gestattet. Nach der Natur und Farbe der Gedanken, so wie nach der alterthümlichen Sprache zu urtheilen, müssen wir das Vrihadáraṅyakam nach den Hymnen und vor die Redaction der Gesetze des Manu setzen, ungeachtet es mit den Hymnen Theile des Yagur Veda bildet. Nur im Allgemeinen wollen wir bemerken, dass die Gründe, nach welchen Colebrooke die Vedas ins 14. Jahrhundert vor Christo setzt, noch volle Gültigkeit haben. Wie viele Jahrhunderte vorangehen mussten bis die geistige Entwickelung zu solchen Resultaten kommen konnte, versuchen wir nicht zu bestimmen.

Da wir in Kurzem eine Uebersetzung sämmtlicher Upanishads herausgeben werden, so verweisen wir darauf in Bezug auf alle weitern Angaben über den Charakter und das gegenseitige Verhältniss dieser Urkunden und wollen nur noch bemerken, dass die Indier mit dem Worte Upanishad — dessen Etymologie sich in den Noten findet — die Wissenschaft des, von dem Menschen vornemlich zu erkennenden Gegenstandes bezeichnen, dessen Studium ihn von den irdischen und vergänglichen Dingen abzieht, zur Erkenntniss des höchsten Geistes und dadurch zur Vereinigung mit demselben erhebt und, als Folge davon, von der Seelenwanderung befreit.

Bonn im Mai 1844.

॥ यजुर्वेद ॥

—

॥ वृहदारण्यकं ॥

॥ ॐ ॥

उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो
व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माश्वस्य मेध्यस्य द्यौः
पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे अवान्तरदिशः
पर्शवः ऋतवो ऽङ्गानि मासाश्चार्द्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि
प्रतिष्ठाः नक्षत्राण्यस्थीनि नभो माꣳसान्यवध्यꣳ सि-
कताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च
वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्द्धो निम्लोचं जघनार्द्धो यद्वि-
जृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति
वागेवास्य वाक् ॥ १ ॥ अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमान्व-
जायत तस्य पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमान्व-
जायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावभितः
संबभूवतुर्हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वासुरानश्वो
मनुष्यान्त्समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणं ॥

नैवेह किञ्चनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनाययाश-
नाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति सोऽर्चन्न-
चरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्क-
स्यार्कत्वं कꣳ ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं
वेद ॥ १ ॥ आपो वा अर्कस्तद्यदपाꣳ शर आसीत्तत्समहन्यत
सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो
निरवर्त्तताग्निः ॥ २ ॥ स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं
वायुं तृतीयꣳ स एष प्राणस्त्रेधा विहितस्तस्य प्राचीदिक्
शिरोऽसौ चासौ चेमावथास्य प्रतीचीदिक् पुच्छमसौ चासौ
च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमु-
दरमियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्वचैति तदेव
प्रतितिष्ठत्येवंविद्वान् ॥ ३ ॥ सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा
जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवदशनायां मृत्यु-
स्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवन्न ह पुरा ततः संवत्सर
आस तमेतावन्तं कालमबिभर्यावान्संवत्सरस्तमेतावतः का-
लस्य परस्तादसृजत तं जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव
वागभवत् ॥ ४ ॥ स ऐक्षत यदि वा इममभिमꣳस्ये कनीयो
ऽन्नं करिष्य इति स तया वाचा तेनात्मनेदꣳ सर्वम-
सृजत यदिदं किञ्चर्चो यजूꣳषि सामानि छन्दाꣳसि यज्ञान्
प्रजाः पशून्स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्ती-
ति तददितेरदितित्वꣳ सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं

भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥ ५ ॥ सो ऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति सो ऽश्राम्यत्स तपो ऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशोवीर्यमुदक्रामत् प्राणा वै यशो-वीर्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥ सो ऽकामयत मेध्यं म इदꣳ स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति ततो ऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मे-ध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमेष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद तमनवरुध्यैवामन्यत तꣳ संवत्सरस्य पर-स्तादात्मन आलभत पशून् देवताभ्यः प्रत्यौहत्तस्मात्सर्वदे-वत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्त एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्मायमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आ-त्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्यु-रेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भव-त्येतासां देवतानामेको भवति ॥ ७ ॥

॥ द्वितीयं ब्राह्मणं ॥

ष्ठया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥ ते ह वाचमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायद्यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने ते ऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥ अथ ह प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने ते ऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुरूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायद्यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने ते ऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ शृणोति तदात्मने ते ऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ शृणोति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥ अथ ह मन ऊचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उद-

गायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ सङ्क-ल्पयति तदात्मने ते ऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ सङ्कल्पयति स एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्म-भिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मनाविध्यन् ॥ ६ ॥ अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते ऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मना-विव्यत्सन्स यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वꣳसेतैवꣳ हैव विध्वꣳसमाना विष्वञ्चो ऽविनेशुस्ततो देवा अभवन् परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ ते होचुः क्व नु सो ऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्य-यमास्ये ऽन्तरिति सोयास्य आङ्गिरसो ऽङ्गानाꣳ हि रसः ॥ ८ ॥ सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरꣳ ह्यस्या मृत्युर्दूरꣳ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥ सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्रासां दि-शामन्तस्तद्गमयां चकार तदासां पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत् पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥ सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथै-ना मृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥ स वै वाचमेव प्रथमामत्यव-हत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सो ऽग्निरभवत्सो ऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥ अथ प्राणमत्यवहत्स

यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सो ऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्यो ऽभवत् सो ऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशो ऽभवꣳस्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥ अथ मनो ऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत् सो ऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवꣳ ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥ अथात्मने ऽन्नाद्यमागायद्यद्धि किञ्चान्नमद्यते ऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥ ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदꣳ सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीरनु नो ऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माभिसंविशतेति तथेति तꣳ समन्तं परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवꣳ ह वा एनꣳ स्वा अभिसंविशन्ति भर्त्ता स्वानाꣳ श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादो ऽधिपतिर्य एवं वेद य उ हैवंविदꣳ स्वेषु प्रति प्रतिर्बुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वैतमनु भार्यान् बुभूर्षति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥ सो ऽयास्य आङ्गिरसो ऽङ्गानाꣳ हि रसः प्राणो वा अङ्गानाꣳ रसः प्राणो हि वा अङ्गानाꣳ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात् प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वा अङ्गानाꣳ रसः ॥ १९ ॥ एष उ एव बृह-

स्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २० ॥ एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥ एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वं यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समो ऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यꣳ सलोकतां य एवमेतत्साम वेद ॥ २२ ॥ एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत् प्राणेन हीदꣳ सर्वमुत्तब्धं वागेव गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥ तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदितो ऽयास्य आङ्गिरसो ऽन्येनोदगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २४ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसंपन्नयार्त्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एवाथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयते ऽन्न इत्यु हैक आहुः ॥ २७ ॥ अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै

खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेदसतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मामृतं गमयेति स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं मृत्योर्मामृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मामृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्मामृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्त्यथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मने ऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तᳪं स एष एवंविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥ २८ ॥

॥ तृतीयं ब्राह्मणं ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सो ऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनो ऽपश्यत्सो ऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततो ऽहं नामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितो ऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यं नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वो ऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं यो ऽस्मात्पूर्वो बुभूषति

य एवं वेद ॥ १ ॥ सो ऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षां चक्रे यन्मदन्यं नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यद् द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ २ ॥ स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्स हैतावानास यथा स्त्रीपुमाꣳसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधापातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्द्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव ताꣳ समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥ सो हेयमीक्षां चक्रे कथं नु मात्मन एव जनयित्वा संभवति हन्त तिरो ऽसानीति सा गौरभवदृषभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्ततो गावो ऽजायन्त वडबेतराभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्तत एकशफमजायताजेतराभवद्बस्त इतरो ऽविरितरा मेष इतरस्ताꣳ समेवाभवत्ततो ऽजावयो ऽजायन्तैवमेव यदिदं किंच मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ४ ॥ सो ऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहꣳ हीदꣳ सर्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याꣳ हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतो ऽलोमका हि योनिरन्तरतस्तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा अथ यत्किंचेदमार्द्रं तद्रेतसो ऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः सैषा

ब्रह्मणो ऽतिसृष्टिर्यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृता-
नसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याꣳ हास्यैतस्यां भवति य एवं
वेद ॥ ६ ॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव
व्याक्रियतासौ नामायमिदꣳरूप इति तदिदमप्येतर्हि नाम-
रूपाभ्यामेव व्याक्रियते ऽसौ नामायमिदꣳरूप इति स एष
इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधाने ऽवहितः स्याद्वि-
श्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तन्न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि स प्राण-
न्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक् पश्यꣳश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं
मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स यो ऽत एकैक-
मुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषो ऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवो-
पासीतात्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य
यदयमात्मानेन ह्येतत्सर्वं वेद यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं
कीर्त्तिꣳ श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥ तदेतत्प्रेयः पुत्रा-
त्प्रेयो वित्तात्प्रेयो ऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स
यो ऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह
तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव
प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ ८ ॥ तदा-
हुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मा-
वेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ९ ॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसी-
त्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो यो
देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां

तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे ऽहं मनुरभवꣳ सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषाꣳ स भवत्यथ यो ऽन्यां देवतामुपास्ते ऽन्यो ऽसावन्यो ऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳ स देवानां यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमाने ऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकꣳ सन्न व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति तस्मात् क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा ॥ ११ ॥ स नैव व्यभवत्स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ १२ ॥ स नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयꣳ हीदꣳ सर्वं पुष्यति यदिदं किञ्च ॥ १३ ॥ स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो

अबलीयान्बलीयाꣳसमाशꣳसते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तꣳ सत्यं वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥१४॥ तदेतद्ब्रह्म क्षत्त्रं विट् शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्त्रियेण क्षत्त्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्माद्ग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्याꣳ हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवदथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वल्लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाननूक्तो ऽन्यद्वा कर्माकृतं यदिह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते ऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥ १५ ॥ अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोको ऽथ यदनुब्रूते तेनर्षीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्यो ऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाꣳस्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवꣳ हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमाꣳसितम् ॥ १६ ॥ आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सो ऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं

मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेच्छꣳश्च नातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैवꣳ श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदꣳ सर्वं यदिदं किञ्च तदिदꣳ सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥ १७ ॥

॥ चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत् पिता ॥
एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् ॥
त्रीण्यात्मने ऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत् ॥
तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ॥
कस्मात्तानि न क्षीयन्ते ऽद्यमानानि सर्वदा ॥
यो वैतामक्षितिं वेद सो ऽन्नमत्ति प्रतीकेन ॥
स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत् पितेति मेधया हि तप-

साजनयत् पितैकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रꣳ ह्येतद् द्वे देवानभाजयदिति हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वत्यथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्त्यथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदꣳ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वान्सर्वꣳ हि देवेभ्यो ऽन्नाद्यं प्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्ते ऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते यो वैतामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धियाधिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात् क्षीयेत ह सो ऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशꣳसा ॥ २ ॥ त्रीण्यात्मने ऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मने ऽकुरुतान्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येत-

त्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजा-
नाति यः कश्च शब्दो वागेव सैषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न
प्राणो ऽपानो व्यान उदानः समानो न इत्येतत्सर्वं प्राण एवै-
तन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥
त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनो ऽन्तरिक्षलोकः
प्राणो ऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वे-
दो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥ देवाः पितरो
मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः
॥ ६ ॥ पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता
प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव
यत्किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वा-
वति ॥ ८ ॥ यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि
विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वावति ॥ ९ ॥ यत्किञ्चाविज्ञातं
प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वावति
॥ १० ॥ तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्नि-
स्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥
अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्याव-
देव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनꣳ समै-
तां ततः प्राणो ऽजायत स इन्द्रः स एषो ऽसपत्नो द्विती-
यो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥
अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव

प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रः त एते सर्व एव समाः
सर्वे ऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्ते ऽन्तवन्तꣳ स लोकं
जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्ते ऽनन्तꣳ स लोकं जयति ॥१३॥
स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव
पञ्चदशकला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यते
ऽप च क्षीयते सो ऽमावास्याꣳ रात्रिमेतया षोडश्या कलया
सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताꣳ
रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या
एव देवताया अपचित्यै ॥१४॥ यो वै स संवत्सरः प्रजा-
पतिः षोडशकलो ऽयमेव स यो ऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य
वित्तमेव पञ्चदशकला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवा
च पूर्यते ऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं
तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रधि-
नागादित्येवाहुः ॥१५॥ अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः
पितृलोको देवलोक इति सो ऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव
जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको
देवलोको वै लोकानाꣳ श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशꣳसन्ति ॥१६॥
अथातः संप्रत्तिर्यदा प्रैष्यन्मन्यते ऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं
यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माहं यज्ञो ऽहं लोक
इति यद्वै किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञा-
स्तेषाꣳ सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषाꣳ

सर्वेषां लोक इत्येकतैतावद्वा इदꣳ सर्वमेतन्मा सर्वꣳ सन्न-
यमितो ऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मा-
देनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः
सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन किंचिदक्ष्णयाकृतं भवति
तस्मादेनꣳ सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रे-
णैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते दैवाः प्राणा अमृता
आविशन्ति ॥ १७ ॥ पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति
सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥ १८ ॥
दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो
येनानन्द्येव भवत्यथो न शोचति ॥ १९ ॥ अद्भ्यश्चैनं चन्द्रम-
सश्च दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः संचरꣳ-
श्चासंचरꣳश्च न व्यथते ऽथो न रिष्यति स एवंवित्सर्वेषां
भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैवꣳ स यथैतां देवताꣳ
सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवꣳ हैवंविदꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्ति
यदु किंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं
गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥ २० ॥ अथातो व्रतमीमाꣳ-
सा प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्यो ऽन्येना-
स्पर्धन्त वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः
श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथा कर्म तानि
मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्ध तस्मा-
च्छ्राम्यत्येव वाक् श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव

नाप्नोष्यो ऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दध्रिरे ऽयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरꣳश्चासंचरꣳश्च न व्यथते ऽथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवꣳस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्द्धते ऽनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मं ॥ २१ ॥ अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथा दैवतꣳ स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषा ऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ॥ २२ ॥ अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्यो ऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणे ऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मꣳ स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एते ऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यꣳ सलोकतां जयति ॥ २३ ॥

॥ पञ्चमं ब्राह्मणं ॥

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाᳬं सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्त्ति ॥ १ ॥ अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाᳬं सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति ॥ २ ॥ अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाᳬं सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्त्ति तदेतत्त्रयᳬं सदेकमयमात्मात्मा एकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतᳬं सत्येन छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

॥ षष्ठं ब्राह्मणं ॥

॥ इति बृहदारण्यके प्रथमो ऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥ दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये

पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते ऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा भवति॥ २॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते ऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वीह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति॥ ४॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्त्तीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्त्तते ॥ ५॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठो ऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी॥ ६॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मो-

पास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपꣳ हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपो ऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगच्छति सर्वाꣳस्तानतिरोचते ॥ ९ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दो ऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिंल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ १० ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवावाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा द्वितीयो ऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान् ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ ११ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मो-

पास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिंल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागछति ॥ १२ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥ स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नु इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वायानीति ॥ १४ ॥ स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषꣳ सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयां चक्रे बृहत्पाण्डरवासः सोमराजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणिनापेषं बोधयां चकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तो ऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तो ऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषो ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंछेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतꣳ श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥

स यत्रैतत्स्वप्नया चरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथा कामं परिवर्त्तेतैवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते ॥ १८ ॥ अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते ॥ १९ ॥ स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं ॥ २० ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणं ॥

यो ह वै शिशुꣳ साधानꣳ सप्रत्याधानꣳ सस्थूणꣳ सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धयं वाव शिशुर्यो ऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणान्नं दाम ॥ १ ॥ तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा अक्षन् लोहित्यो राजयस्ताभिरेनꣳ रुद्रो ऽन्वायत्तो ऽथ या

अन्नन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयादित्यो यत्कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्लं तेनेन्द्रो ऽधरयैनं वर्त्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥ तदेष श्लोको भवत्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपं ॥ तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेत्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥ ३ ॥ इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गौतमो ऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रो ऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठो ऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यते ऽत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

॥ द्वितीयं ब्राह्मणं ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चैवामूर्त्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ॥ १ ॥ तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥ अथामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतं ॥ ३ ॥ अथाध्यात्ममिदमेव मूर्त्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥ अथामूर्त्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो यो ऽयं दक्षिणो ऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥ ५ ॥ तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्तꣳ सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयꣳ सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं ॥ ६ ॥

॥ तृतीयं ब्राह्मणं ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरे ऽहमस्मा-
त्स्थानादस्मि हन्त ते ऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति
॥ १ ॥ सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी
वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति स होवाच
याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ
स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥ सा होवाच
मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भग-
वान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः
प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्व व्याख्यास्यामि
ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ४ ॥ स होवाच
न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु का-
माय पतिः प्रियो भवति न वा अरे जायायै कामाय जाया
प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वा अरे
पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः
प्रिया भवन्ति न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्या-
त्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति न वा अरे ब्रह्मणः का-
माय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति
न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु का-
माय क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः
प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वा
अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय

देवाः प्रिया भवन्ति न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्या-त्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं विदितं ॥ ५ ॥ ब्रह्म तं परादाद्यो ऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्यो ऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परा-दुर्यो ऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्यो ऽन्य-त्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्यो ऽन्यत्रात्मनो भूता-नि वेद सर्वं तं परादाद्यो ऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदय-मात्मा ॥ ६ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दा-ञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्या-ञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बा-ह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरे ऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेत-

ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि निश्वसितानि ॥ १० ॥ स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रूपाणां चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ सङ्कल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्वासां विद्यानाꣳ हृदयमेकायनमेवꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ सर्वेषां वेदानां वागेकायनं ॥ ११ ॥ स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य सञ्ज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य सञ्ज्ञास्तीति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं

विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयाद्येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥

॥ चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयो ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शारीरस्तेजोमयो ऽमृतमयः पुरुषो ऽयमेव स यो ऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं ॥ १ ॥ इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयो ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ रैतसस्तेजोमयो ऽमृतमयः पुरुषो ऽयमेव स यो ऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं ॥ २ ॥ अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयो ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयो ऽमृतमयः पुरुषो ऽयमेव स यो ऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं ॥ ३ ॥ अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि

भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयो ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयो ऽमृतमयः पुरुषो ऽयमेव स यो ऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं ॥ ४ ॥ अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयो ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयो ऽमृतमयः पुरुषो ऽयमेव स यो ऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं ॥ ५ ॥ इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयो ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयो ऽमृतमयः पुरुषो ऽयमेव स यो ऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं ॥ ६ ॥ अयं चन्द्रः ० मध्वस्य चन्द्रस्य ० यश्चायमस्मिꣳश्चन्द्रे ० यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयो ० ॥ ७ ॥ इयं विद्युत् ० मध्वस्यै विद्युतः ० यश्चायमस्यां विद्युति ० यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयो ० ॥ ८ ॥ अयꣳ स्तनयित्नुः ० मध्वस्य स्तनयित्नोः ० यश्चायमस्मिꣳ स्तनयित्नौ ० यश्चायमध्यात्मꣳ शाब्दः सौवरस्तेजोमयो ० ॥ ९ ॥ अयमाकाशः ० मध्वस्याकाशस्य ० यश्चायमस्मिन्नाकाशे ० यश्चायमध्यात्मꣳ हृद्याकाशस्तेजोमयो ० ॥ १० ॥ अयं धर्मः ० मध्वस्य धर्मस्य ० यश्चायमस्मिन्धर्मे ० यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयो ० ॥ ११ ॥ इदꣳ सत्यꣳ ० मध्वस्य सत्यस्य ० यश्चायमस्मिन्सत्ये ०

यश्चायमध्यात्मꣳ सात्यस्तेजोमयो ॰ ॥ १२ ॥ इदं मानुषꣳ ॰ मध्वस्य मानुषस्य ॰ यश्चायमस्मिन्मानुषे ॰ यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयो ॰ ॥ १३ ॥ अयमात्मा ॰ मध्वस्यात्मनः ॰ यश्चायमस्मिन्नात्मनि ॰ यश्चायमात्मा तेजोमयो ॰ ॥ १४ ॥ स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानाꣳ राजा तद्यथा रथनभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥ इदं वैतन्मधु दध्यङाथर्वणो ऽश्विभ्यामुवाच ॥ तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् ॥ तद्वां नरा सनये दꣳस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं ॥ दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति ॥ १६ ॥ इदं वैतन्मधु दध्यङाथर्वणो ऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । आथर्वणायाश्विना दधीचे ऽश्व्यꣳ शिरः प्रत्यैरयतं । स वां मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यं वामिति ॥ १७॥ इदं वैतन्मधु दध्यङाथर्वणो ऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष वै आविशदिति स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरीशयो नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतं ॥ १८ ॥ इदं वैतन्मधु दध्यङाथर्वणो ऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । रूपꣳ रूपꣳ प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रति-

चक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शतादशेत्ययं वै हरयो ऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनं ॥ १९ ॥

॥ पञ्चमं ब्राह्मणं ॥

अथ वꣳशः । पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥ १ ॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्लाताच्चानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लातो गौतमाद्गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्याꣳ सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराशर्यात्पाराशर्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजः पाराशर्यात्पाराशर्यो बैजवापायनाद्बैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशिकाद् घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासु-

रिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजो ग्रात्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारीतात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरो ऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य ग्राङ्गिरस ग्राभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रो ऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच ग्राथर्वणाद्दध्यङाथर्वणो ऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्राध्वꣳसनः प्रध्वꣳसनात्प्रध्वꣳसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

॥ षष्ठमं ब्राह्मणं ॥

॥ इति बृहदारण्यके द्वितीयो ऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥ जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा ग्रभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कःस्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम

इति स ह गवाᳫं सहस्रमवरुरोध दशदशपादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः ॥ १ ॥ तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति त ह ब्राह्मणा न दधृषुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सौम्योदज सामश्रवा ३ इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो बभूव स हैनं पप्रच्छ त्वन्नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठो ऽसी३ इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयᳫं स्म इति तᳫं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताश्वलः ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदᳫं सर्वं मृत्युनाप्तᳫं सर्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति होत्रर्त्विजाग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक्सो ऽयमग्निः स होता स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ३ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदᳫं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तᳫं सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानो ऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इत्यध्वर्युणर्त्विजा चक्षुषादित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सो ऽसावादित्यः सो ऽध्वर्युः स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ४ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदᳫं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तᳫं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्यो ऽयं प्राणः स

वायुः-स उद्गाता स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमनारम्भणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सो ऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः सातिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ संपदः ॥ ६ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्तास्तिस्र इति पुरो ऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं ताभिर्जयतीति यत्किंचेदं प्राणभृदिति ॥ ७ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अधिशेरते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि पितृलोको या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यध इव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै मनो ऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योद्गातास्मिन्यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरो ऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया कतमास्ता या

अध्यात्ममितिप्राण एव पुरो ऽनुवाक्यापानो याज्या व्यानः शस्या किं ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरो ऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकꣳ शस्यया ततो ह हो-तास्वल उपरराम ॥ १० ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणं ॥

अथ हैनं जारत्कारव आर्त्तभागः पप्रछ। याज्ञवल्क्येति हो-वाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये ते ऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १॥ प्राणो वै ग्रहः सो ऽपानेनातिग्राहेण गृहीतो ऽपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रति ॥ २ ॥ वाग्वै ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ३ ॥ जिह्वा वै ग्रहः स रसेना-तिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति ॥ ६ ॥ मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्रा-हेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥ ७ ॥ हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणातिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्याꣳ हि कर्म करोति

॥ ८ ॥ त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतस्त्वचा हि
स्पर्शान्वेदयत इत्येते ऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं मृत्योरन्नं कास्वित्सा
देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सो ऽपामन्नमप पुन-
र्मृत्युं जयति ॥ १० ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो
म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो ३ नेति नेति होवाच या-
ज्ञवल्क्यो ऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो
मृतः शेते ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रि-
यते किमेनं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विश्वे
देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥ याज्ञवल्क्येति
होवाच यत्रास्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरा-
दित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीꣳ शरीरमाकाशमात्मौ-
षधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च नि-
धीयते क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्याहर सोम्य हस्तमार्त्तभा-
गावामेवैतस्य वेदिष्यावो न नावेतत्सजन इति तौ होत्क्रम्य
मन्त्रयां चक्राते तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ यत्प्रश-
शꣳसतुः कर्म हैव तत्प्रशशꣳसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा
भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्त्तभाग उपर-
राम ॥ १३ ॥

॥ द्वितीयं ब्राह्मणं ॥

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ। याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम को ऽसीति सो ऽब्रवीत्सुधन्वाङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता अभवन्निति क्व पारिक्षिता अभवन्स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥ स होवाचोवाच वै सो ऽगच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिꣳशतं वै देवरथाह्न्यान्ययं लोकस्तꣳ समन्तं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति ताꣳ समन्तं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनो ऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशꣳस तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

॥ तृतीयं ब्राह्मणं ॥

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ। याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वे-

त्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो ऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानिति स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥ स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारꣳ शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया एष त आत्मा सर्वान्तरो ऽतो ऽन्यदार्त्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥

॥ चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

अथ हैनं कहोडः कौषीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यो ऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येत्येतं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणा-

याश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतस्तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवातो ऽन्यदार्त्तं ततो ह कहोळः कौषीतकेय उपरराम ॥ १ ॥

॥ पञ्चमं ब्राह्मणं ॥

अथहैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु देवलोका ओ-

ताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम ॥ १ ॥

॥ षष्ठं ब्राह्मणं ॥

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबन्ध आथर्वण इति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाꣳश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाꣳश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकꣳ सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति सो

ऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाꣳश्च यो वै तत्काप्य सूत्रं विद्यात्तं चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्यो ऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वाꣳस्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति यो वा इदं कश्चिद्ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥ स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रꣳसिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण सन्दृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २ ॥ यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥ यो ऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्यो ऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं यो ऽपो ऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥ यो ऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं यो ऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥ यो ऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षꣳ शरीरं यो ऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥ यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्त-

र्याम्यमृतः ॥ ७ ॥ यो दिवि तिष्ठन् दिवो ऽन्तरो यं द्यौर्न वेद
यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्य-
मृतः ॥ ८ ॥ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद
यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्त-
र्याम्यमृः ॥ ९ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन् दिग्भ्यो ऽन्तरो यं दिशो न
विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशो ऽन्तरो यमयत्येष ० ॥ १० ॥
यश्चन्द्रतारके तिष्ठꣳश्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद
यस्य चन्द्रतारकꣳ शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष ०
॥ ११ ॥ य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद
यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयत्येष ० ॥ १२ ॥
यस्तमसि तिष्ठꣳस्तमसो ऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः
शरीरं यस्तमो ऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥
यस्तेजसि तिष्ठꣳस्तेजसो ऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः
शरीरं यस्तेजो ऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्य-
धिदैवतमथाधिभूतं ॥ १४ ॥ यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्त्सर्वेभ्यो भूते-
भ्यो ऽन्तरो यꣳ सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूता-
नि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्या-
म्यमृत इत्यधिभूतमथाध्यात्मं ॥ १५ ॥ यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो
यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष
त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥ यो वाचि तिष्ठन्वाचो ऽन्तरो
यं वाङ्न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष ०

॥ १७ ॥ यश्चक्षुषि तिष्ठꣲश्चक्षुषो ऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष ० ॥ १८ ॥ यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो यꣲ श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रꣲ शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष ० ॥ १९ ॥ यो मनसि तिष्ठन्मनसो ऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनो ऽन्तरो यमयत्येष ० ॥२०॥ यस्त्वचि तिष्ठꣲस्त्वचो ऽन्तरो यं त्वङ् वेद यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष ० ॥ २१ ॥ यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानꣲ शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष ० ॥ २२॥ यो रेतसि तिष्ठन् रेतसो ऽन्तरो यꣲ रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतो ऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतो ऽदृष्टो द्रष्टाश्रुतः श्रोतामतो मन्ताविज्ञातो विज्ञाता नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा नान्यो ऽतो ऽस्ति श्रोता नान्यो ऽतो ऽस्ति मन्ता नान्यो ऽतो ऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतो ऽतो ऽन्यदार्त्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ २३ ॥

॥ सप्तमं ब्राह्मणं ॥

अथ ह वाचक्नव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यञ्जेतेति पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥ सा होवाचाहं वै

त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनु-
रधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वो-
पोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूही-
ति पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य
दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे ॥ यद्भूतं
च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति
॥ ३ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यद-
न्तरा द्यावापृथिवी इमे ॥ यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत
आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ४ ॥ सा होवाच नमस्ते
ऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवोचो ऽपरस्मै धारयस्वेति
पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो
यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे ॥ यद्भूतं च भवच्च
भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ६ ॥ स
होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावा-
पृथिवी इमे ॥ यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश
एव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रो-
तश्चेति ॥ ७ ॥ स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवद-
न्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमो ऽवा-
य्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनो ऽतेज-
स्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किंचन न
तदश्नाति कश्चन ॥ ८ ॥ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि

सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्यो ऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्यो ऽन्या यां यां च दिशमन्वेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशꣳसन्ति यजमानं देवा दर्वीं पितरो ऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणो ऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥ तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतꣳ श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतो ऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतो ऽस्ति श्रोतृ नान्यदतो ऽस्ति मन्तृ नान्यदतो ऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥ सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहुमन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वं न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यञ्जेतेति ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥ १२ ॥

॥ अष्टमं ब्राह्मणं ॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ। कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिꣳशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥ स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिꣳशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिꣳशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिꣳशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशाविति ॥ २ ॥ कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं वसु सर्वꣳ हितमिति तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषप्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदꣳ सर्वमाददाना यन्ति ते यदिदꣳ सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतम प्रजापतिरिति

स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे षलित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीदᳬं सर्वᳬं षडिति ॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमो ऽध्यर्द्ध इति यो ऽयं पवत इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्यदयमेक इवैव पवते ऽथ कथमध्यर्द्ध इति यदस्मिन्निदᳬं सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्द्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥ ९ ॥ पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणᳬं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषᳬं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायᳬं शारीरः पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच ॥ १० ॥ काम एव यस्यायतनᳬं हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणᳬं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषᳬं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं काममयः पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणᳬं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषᳬं

सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एव वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥ आकाश एव यस्यायतनꣳ श्रोत्रं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति होवाच ॥ १३ ॥ तम एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं छायामयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादर्शे पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच ॥ १५ ॥ आप एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देव-

तेति वरुण इति होवाच ॥ १६ ॥ रेत एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥ १७ ॥ शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वाꣳ स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमक्रता ३ इति ॥ १८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्मविद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ १९ ॥ किंदेवतो ऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥ किंदेवतो ऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्ते ऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धायाꣳ ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति

हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥ किंदेवतो ऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता इति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किंदेवतो ऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥ किंदेवतो ऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत इति सो ऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठितेति हृदय इति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥ अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यद्ध्येतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वैनदद्युर्वयांसि वैनद्विमथ्नीरन्निति ॥ २५ ॥ कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति

कस्मिन्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यते ऽशीर्यो न हि शीर्यते ऽसङ्गो न हि सज्यते ऽसितो न व्यथते न रिष्यत्येतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति तꣳ ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्द्धा विपपातापि हास्य परिमोषिणो ऽस्थीन्यपजह्रुरन्यन्मन्यमानाः ॥ २६ ॥ अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २७ ॥ तान्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषो ऽमृषा ॥ तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः ॥ तस्मात्तदातृणात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥ माꣳसान्यस्य शकराणि किनाटꣳ स्नाव तत्स्थिरं ॥ अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमाकृता ॥ यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः ॥ मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ रेतस इति मावोचत जीवतस्तत्प्रजायते ॥ धानारुह इव वै वृक्षो ऽञ्ज-

सा प्रेत्य सम्भवः॥ यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत्॥ मर्त्यःस्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति॥ जात एव न जायते को ऽन्वेनं जनयेत्पुनः॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं॥ तिष्ठमानस्य तद्विद इति॥२८॥

॥ नवमं ब्राह्मणं ॥

॥ इति बृहदारण्यके तृतीयो ऽध्यायः ॥

हरिः ॐ॥ जनको ह वैदेह आसां चक्रे ऽथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज तꣳ होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नण्वन्तानिति उभयमेव सम्राडिति होवाच॥१॥ यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिर्वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनो ऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मे ऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वागेव सम्राडिति होवाच वाचा वै सम्राड् बन्धुः प्रज्ञायत ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या

उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳ हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव संम्राट् प्रज्ञायन्ते वाग्वै संम्राट् परमं ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मे ऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ २ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्म उदङ्कः शौल्वायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात्तथा तच्छौल्वायनो ऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मे ऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्संम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव संम्राडिति होवाच प्राणस्य वै संम्राट् कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र बधाशङ्कं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव संम्राट् कामाय प्राणो वै संम्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मे ऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ३ ॥ यदेव ते कश्चिदब्र-

वीत्तच्छृणुवामेत्यब्रवीन्मे वर्कुर्वार्ष्णश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वार्ष्णो ऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मे ऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राळिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राळिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्राक्षमिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिरक्षन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मे ऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणुवामेत्यब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजो ऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मे ऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राळिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठानन्त इत्येनदुपासीत कानन्तता याज्ञवल्क्य दिश एव सम्राळिति होवाच तस्माद्वै सम्राळपि यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशो वै सम्राट् श्रोत्रꣳ श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म

नैनꣳ श्रोत्रं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिरक्षन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मे ऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ५ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तज्जाबालो ऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मे ऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठानन्द इत्येनदुपासीत कानन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिरक्षन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मे ऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्यो ऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मे ऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स

वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनꣳ हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनꣳ हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मे ऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ७ ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणं ॥

जनको ह वैदेहः कूर्चदुपावसर्पन्नुवाच नमस्ते ऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन् रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मास्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै ते ऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥ इन्धो ह

वै नामैष यो ऽयं दक्षिणे ऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्धꣳ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥ अथैतद्वामे ऽक्षिणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी विराट् तयोरेष सꣳस्तावो य एषो ऽन्तर्हृदय आकाशो ऽथैनयोरेतदन्नं य एषो ऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डो ऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः सञ्चरणी येषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्यो ऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा एतदास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥ ३ ॥ तस्य प्राचीदिक् प्राञ्चः प्राणा दक्षिणादिग्दक्षिणे प्राणाः प्रतीचीदिक् प्रत्यञ्चः प्राणा उदीचीदिगुदञ्चः प्राणा ऊर्ध्वादिगूर्ध्वाः प्राणा अवाचीदिगवाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यते ऽशीर्यो न हि शीर्यते ऽसङ्गो न हि सज्यते ऽसितो न व्यथते न रिष्यत्यभयं वै जनक प्राप्तो ऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वैदेहो ऽभयं त्वा गच्छताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्ते ऽस्त्विमे विदेहा अयमहमस्मि ॥ ४ ॥

॥ द्वितीयं ब्राह्मणं ॥

जनकᳪं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तᳪं हास्मै ददौ तᳪं ह सम्राडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरयं पुरुष इत्यादित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचादित्येनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्ते ऽग्नौ किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायते ऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्ते ऽग्नौ शान्तायां वाचि किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषास्ते

पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥ ६ ॥ कतम आत्मेति यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥ ७ ॥ स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः सꣳसृज्यते स उत्क्रामन्म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति ॥ ८ ॥ तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं तृतीयꣳ स्वप्नस्थानं तस्मिन्त्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं चाथ यथाक्रमो ऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मन आनन्दाꣳश्च पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥ न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान्पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्त्ता ॥ १० ॥ तदेते श्लोका भवन्ति स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति ॥ शुक्रमादाय पुनरैति स्थानꣳ हिरण्मयः पुरुष एकहꣳसः ॥ ११ ॥ प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिः

कुलायादमृतश्चरित्वा ॥ स ईयते ऽमृतो यत्र कामꣳ हि-रण्मयः पुरुष एकहꣳसः ॥ १२ ॥ स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ॥ उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥ १३ ॥ आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति तं नायतं बोधयेदित्याहुर्दुर्भिषज्यꣳ हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते ऽथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति सो ऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १४ ॥ स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रति न्यायं प्रति योन्याद्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सो ऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १५ ॥ स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रति न्यायं प्रति योन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सो ऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १६ ॥ स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रति न्यायं प्रति योन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥ तद्यथा महा-

मत्स्य उभे कूले ऽनुसञ्चरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एता उभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥ १८ ॥ तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः सꣳहत्य पक्षौ सल्लयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥ ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्त्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते ऽथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदꣳ सर्वो ऽस्मीति मन्यते सो ऽस्य परमो लोकः ॥ २० ॥ तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माभयꣳ रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामꣳ रूपꣳ शोकान्तरं ॥ २१ ॥ अत्र पितापिता भवति मातामाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा अत्र स्तेनो ऽस्तेनो भवति भ्रूणहाभ्रूणहा चाण्डालो ऽचाण्डालः पौल्कसो ऽपौल्कसः श्रमणो ऽश्रमणस्तापसो ऽतापसो ऽनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ २३ ॥ यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥ यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते न हि रसयितृ रसयतेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥ यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥ यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २८ ॥ यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत ॥ २९ ॥ यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥ यत्र

वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्यो ऽन्यत्पश्येदन्यो ऽन्यज्जिघ्रेदन्यो ऽन्यद्रसयेदन्यो ऽन्यद्वदेदन्यो ऽन्यच्छृणुयादन्यो ऽन्यन्मन्वीतान्यो ऽन्यत्स्पृशेदन्यो ऽन्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥ सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः संम्राडिति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषो ऽस्य परमो लोक एषो ऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥ स यो मनुष्याणाꣳ राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दो ऽथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दो ऽथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्दो ऽथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते ऽथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियो ऽवृजिनो ऽकामहतो ऽथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियो ऽवृजिनो ऽकामहतो ऽथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियो ऽवृजिनो ऽकामहतो ऽथैष एव परम आनन्द एष ब्रह्मलोकः संम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सो ऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव

ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयां चकार मेधावी राजा सर्वेभ्यो मा तेभ्य उदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥ स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रति न्यायं प्रति योन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ॥ ३४ ॥ तद्यथानः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायꣳ शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जद्याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३५ ॥ स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाणिमानं निगच्छति तद्यथाम्रं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष एभ्यो ऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रति न्यायं प्रति योन्याद्रवति प्राणायैव ॥ ३६ ॥ तद्यथा राजानमायन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यो ऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्ते ऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवꣳ हैवंविदꣳ सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥ ३७ ॥ तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यो ऽभिसमायन्त्येवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३८ ॥

॥ तृतीयं ब्राह्मणं ॥

स यत्रायमात्माबल्यं न्येत्य सम्मोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते ऽथारूपज्ञो भवति ॥ १ ॥ एकी भवति न पश्यतीत्याहुरेकी भवति न जिघ्रतीत्याहुरेकी भवति न रसयत इत्याहुरेकी भवति न वदतीत्याहुरेकी भवति न शृणोतीत्याहुरेकी भवति न मनुत इत्याहुरेकी भवति न स्पृशतीत्याहुरेकी भवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तꣳ सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्ववक्रामति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥ २ ॥ तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसꣳहरत्येवमेवायमात्मेदꣳ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसꣳहरति ॥ ३ ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्यं नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदꣳ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यं नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वान्येषां वा भूतानां ॥ ४ ॥ स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः

प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय ग्रापोमयो वायुमय ग्रा-
काशमयस्तेजोमयो ऽतेजोमयः काममयो ऽकाममयः क्रोधमयो
ऽक्रोधमयो धर्ममयो ऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयो ऽदोमय
इति यथा कारी यथा चारी तथा भवति साधुकारी साधु-
र्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति
पापः पापेनाथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स
यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते
यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते ॥ ५ ॥ तदेष श्लोको भवति
तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य ॥
प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययं ॥ तस्माल्लोका-
त्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नु कामयमानो ऽथाका-
मयमानो यो ऽकामो निष्काम ग्राप्तकाम ग्रात्मकामो न
तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ ६ ॥ तदेष
श्लोको भवति यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये ऽस्य हृदि
श्रिताः ॥ ग्रथ मर्त्यो ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति
तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदꣳ
शरीरꣳ शेते ऽथायमशरीरो ऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज
एव सो ऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको
वैदेहः ॥ ७ ॥ तदेते श्लोका भवन्त्यणुः पन्था विततः
पुराणो माꣳ स्पृष्टो ऽनुवित्तो मयैव ॥ तेन धीरा ग्रपि यन्ति
ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥ ८ ॥ तस्मिञ्छु-

ह्मुत नीलमाहुः पिङ्गलꣳ हरितं लोहितं च ॥ एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च ॥ ९ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति ये ऽविद्यामुपासते ॥ ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः ॥ १० ॥ अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ॥ ताꣳस्ते प्रत्याभिगच्छन्त्यविद्वाꣳसो ऽबुधो जनाः ॥ ११ ॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ॥ किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेत् ॥ १२ ॥ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मास्मिन्सन्देघे गहने प्रविष्टः ॥ स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्त्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १३ ॥ इहैव सन्तो ऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः ॥ य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ॥ १४ ॥ यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा ॥ ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ १५ ॥ यस्मादर्वाक्संवत्सरो ऽहोभिः परिवर्तते ॥ तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्ह्योपासते ऽमृतं ॥ १६ ॥ यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ॥ तमेवमन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतो ऽमृतं ॥ १७ ॥ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो ऽविदुः ॥ ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यं ॥ १८ ॥ मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १९ ॥ एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं ॥ विरजः पर आकाशादज

आत्मा महान् ध्रुवः ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥ नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनꣳ हि तदिति ॥ २० ॥ स वा एष महानज आत्मा यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषो ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्त्येतद्ध स्म वैतत्पूर्वे विद्वाꣳसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नो ऽयमात्मायं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यते ऽशीर्यो न हि शीर्यते ऽसङ्गो न हि सज्यते ऽसितो न व्यथते न रिष्यत्येतमु हैवैते न तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः ॥ २१ ॥ तदेतदृचाभ्युक्तमेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयान्॥ तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त

उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति विपापो विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सो ऽहं भगवते विदेहान्ददामि मां चापि सह दास्यायेति ॥ २२ ॥ स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद ॥ २३ ॥ स वा एष महानज आत्माजरो ऽमरो ऽमृतो ऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयꣳ हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥ २४ ॥

॥ चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्यो ऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥ १ ॥ मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरे ऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त ते ऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यां न्वहं तेनामृता हो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते

जीवितꣲ स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥ ३॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेत्थ तदेव मे विब्रूहीति ॥४॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवती सती प्रियमवृधद्धन्त तर्हि भवत्येतद्व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥५॥ *) स यथा सैन्धवघनो ऽनन्तरो ऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरे ऽयमात्मानन्तरो ऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनः एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य सञ्ज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं विजानामीति स होवाच न वा अरे ऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरे ऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा ॥ १४ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरꣲ रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरꣲ शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरꣲ स्पृशति तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कꣲ रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कꣲ शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कꣲ स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदꣲ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यते

*) Für die folgenden Abschnitte bis १२ verweisen wir auf Seite २८. ५ bis ११ etc.

ऽशीर्यो न हि शीर्यते ऽसङ्गो न हि सज्यते ऽसितो न व्यथते न रिष्यति विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ॥ १५ ॥

॥ पञ्चमं ब्राह्मणं ॥

अथ वंशः। पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥१॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गौतमाद्गौतमः सैतवात्सैतवः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो गार्ग्यायणाद्गार्ग्यायण उद्दालकायनादुद्दालकायनो जाबालायनाज्जाबालायनो माध्यन्दिनायनान्माध्यन्दिनायनः सौकरायणात्सौकरायणः काषायणात्काषायणः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपचन्धनेरौपचन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौत-

माद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छा-
ण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमा-
रहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो
वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः
सौभरो ऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभू-
तिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रो ऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच
आथर्वणाद्दध्यङाथर्वणो ऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्रा-
ध्वंसनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एकर्षेरे-
कर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सना-
तनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो
ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

॥ षष्ठं ब्राह्मणं ॥

॥ इति बृहदारण्यके चतुर्थो ऽध्यायः ॥

हरिः ओं ॥ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य
पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते । ओं खं ब्रह्म खं पुराणं वायुरं
खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदो ऽयं ब्राह्मणा
विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यं ॥ १ ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणं ॥

त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुरा उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यतेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ १ ॥ अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्द द द इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत् त्रयꣳ शिक्षेद्दमं दानं दयामिति ॥ ३ ॥

॥ द्वितीयं ब्राह्मणं ॥

एष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत् त्र्यक्षरꣳ हृदयमिति हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥ १ ॥

॥ तृतीयं ब्राह्मणं ॥

तद्वैतदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकान् जित इन्न्वसावसद्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यꣳ ह्येव ब्रह्म ॥१॥

॥ चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवाꣳस्ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतत् त्र्यक्षरꣳ सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतो ऽनृतं तदेतदनृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतꣳ सत्यभूयमेव भवति नैनं विद्वाꣳसमनृतꣳ हिनस्ति ॥१॥ तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे ऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्यो ऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेषो ऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्त्स यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥२॥ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकꣳ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥३॥ यो ऽयं दक्षिणे ऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकꣳ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ

बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद॥४॥

॥ पञ्चमं ब्राह्मणं ॥

मनोमयो ऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च ॥ १ ॥

॥ षष्ठं ब्राह्मणं ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्ध्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

॥ सप्तमं ब्राह्मणं ॥

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरः तस्याः प्राणः ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥

॥ अष्टमं ब्राह्मणं ॥

अयमग्निर्वैश्वानरो यो ऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदि-
दमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति
स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषꣳ शृणोति ॥ १ ॥

॥ नवमं ब्राह्मणं ॥

यदा वै पुरुषो ऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स
तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्द्ध्व आक्रमते स
आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा डम्बरस्य खं
तेन स ऊर्द्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र
विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्द्ध्व आक्रमते स लो-
कमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

॥ दशमं ब्राह्मणं ॥

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते परमꣳ हैव लोकं जयति
य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यꣳ हरन्ति परमꣳ
हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्ना-
वभ्यादधति परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

॥ एकादशं ब्राह्मणं ॥

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणा-
त्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण ऋते
ऽन्नादेते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतस्तद्ध
स्माह प्रातृदः पितरं किꣳस्विदेवैवंविदुषे साधु कुर्यां किमे-
वास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माह पाणिना मा प्रातृदः
कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति तस्मा उ हैत-
दुवाच वीत्यन्नं वै वि अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि वि-
ष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि
रमन्ते सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विशन्ति सर्वाणि
भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥ १ ॥

॥ द्वादशं ब्राह्मणं ॥

उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदꣳ सर्वमुत्थापयत्युद्धास्मादु-
क्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं
वेद ॥ १ ॥ यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भू-
तानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः
सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ २ ॥ साम प्राणो वै
साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै
सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यꣳ सलोकतां

जयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः प्रक्षत्रमत्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यᳪं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥

॥ त्रयोदशं ब्राह्मणं ॥

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरᳪं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति यो ऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥ ऋचो यजूᳪंषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरᳪं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति यो ऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥ प्राणो ऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरᳪं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति यो ऽस्या एतदेवं पदं वेदाथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृश इव ह्येष परोरजा इति सर्वमु ह्येवैष रज उपर्युपरि तपत्येवᳪं हैव श्रिया यशसा तपति यो ऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥ सैषा गायत्र्येतस्मिᳪंस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वैतत्सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमा-

नावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एव ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एवं श्रद्दध्याम तद्वैतत्सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलꣳ सत्यादोगीय इत्येवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा हैषा गयाꣳस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणाꣳस्तत्रे तद्यद्गयाꣳस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामूꣳ सावित्रीमन्वाहैषैव सा स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणाꣳस्त्रायते ॥ ४ ॥ ताꣳ हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूम इति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयाद्यदि ह वा अप्येवंविद्बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकञ्चन पदं प्रति ॥ ५ ॥ स य इमाꣳस्त्रीलोकान्पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात्सो ऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सो ऽस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सो ऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति नैव केनचनाप्यं कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥ ६ ॥ तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे ॥ नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे ऽसावदो मा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा न हैवास्मै सकाम ऋध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठते ऽहमदः प्रापमिति वा ॥ ७ ॥ एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गा-

यन्नोविदन्नूथा अथ कथ१४ँ हस्तीभूतो वहसीति मुख१४ँ ह्यस्याः संम्राण्न विदां चकारेति होवाच तस्या अग्निरेव मुखं यदि ह वा अपि बह्निवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्सन्दहत्येव१४ँ हैवैवंविच्चप्यपि बह्निव पापं कुरुते सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतो ऽजरो ऽमृतः सम्भवति ॥ ८ ॥

॥ चतुर्दशं ब्राह्मणं ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं ॥ तत्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि ॥ यो ऽसावसौ पुरुषः सो ऽहमस्मि ॥ वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्त१४ँ शरीरं ॥ ॐ३ क्रतो स्मर कृत१४ँ स्मर क्रतो स्मर कृत१४ँ स्मर ॥ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ॥ युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ३ ॥ १ ॥

॥ पञ्चदशं ब्राह्मणं ॥

॥ इति बृहदारण्यके पञ्चमो ऽध्यायः ॥

हरि ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥१॥ यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥ ३ ॥ यो ह वै संपदं वेद सꣳ हास्मै पद्यते यं कामं कामयते श्रोत्रं वै संपच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः सꣳ हास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥४॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनꣳ स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो वा आयतनमायतनꣳ स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥ यो ह वै प्रजापतिं वेद प्रजायते प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥ ते हेमे प्राणा अहꣳ श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ इति तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदꣳ शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥७॥ वाग्घोच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा कला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक्

॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा अन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रꣳ होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रं ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वाꣳसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ रेतो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥ अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्यथा महासुहयः सैन्धवः पड्वीशशङ्कून्संवृहेदेवꣳ हैवेमान्प्राणान्संववर्ह ते होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥ सा ह वागुवाच यद्वा अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठो ऽसीति यद्वा

अहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठो ऽसीति चक्षुर्यद्वा अहᳬ संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतसस्तस्यो मे किमन्नं किं वास इति यदिदं किञ्चाश्वभ्य आकृमिभ्य आकीटपतङ्गेभ्यस्तत्ते ऽन्नमापो वास इति न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं परिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद तद्विद्वाᳬसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव तदेनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥ १४॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणं ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम जैवलिं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारा३ इति स भो३ इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥ वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यान्ता३ इति नेति होवाच वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यान्ता३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो यथासौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यता३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो यतिथ्यामाहुत्याᳬ हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३

इति नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वापि हि न ऋषेर्वचः श्रुतं द्वे सृती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानां ॥ ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकश्चन वेदेति होवाच ॥ २ ॥ अथैनं वसत्योपमन्त्रयां चक्रे ऽनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तꣳ होवाचेति वाव किल नो भवान्पुरानुशिष्टानवोच इति कथꣳ सुमेध इति पञ्चमान्प्रश्नान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्ततो नैकञ्चन वेदेति कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ३ ॥ स होवाच तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किञ्च वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयां चकाराथ हास्मा अर्घं चकार तꣳ होवाच वरं भवते गौतमाय दद्म इति ॥ ४ ॥ स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥ स होवाच दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ६ ॥ स होवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं गोअश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधानस्य मा नो भवान्बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो ऽभूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा इत्युपैम्यहं भवन्तमिति

वाचा ह स्मैव पूर्व उपयन्ति स होपायनकीर्त्या उवास ॥ ७॥
स होवाच तथा नस्त्वं गौतम मापराधास्तव च पितामहा
यथेयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिꣳश्चन ब्राह्मण उवास तां त्वहं
तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवंब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति
॥ ८ ॥ असौ वै लोको ऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव समिद्र-
श्मयो धूमो ऽहरर्चिर्दिशो ऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फु-
लिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुत्यै
सोमो राजा सम्भवति ॥ ९॥ पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम तस्य
संवत्सर एव समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रा-
दुनयो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमꣳ राजानं
जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः सम्भवति ॥ १०॥ अयं वै लोको
ऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिरर्चिश्चन्द्रमा
अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं
जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नꣳ सम्भवति ॥ ११॥ पुरुषो वा
अग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुर-
ङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति
तस्या आहुत्यै रेतः सम्भवति ॥ १२ ॥ योषा वा अग्निर्गौतम
तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करो-
ति ते ऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः सम्भवति स जीवति
यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥ १३ ॥ अथैनमग्नये हरन्ति तस्या-

ग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धूमो धूमो ऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥ १४॥ ते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धाᳬं सत्यमुपासते ते ऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषो ऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतान्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान्गमयति तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥ अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिᳬं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति ताᳬंस्तत्र देवा यथा सोमᳬं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाᳬंस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते ततो योषाग्नौ ततो जायन्ते लोकान्प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्ते ऽथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकं ॥ १६ ॥

॥ द्वितीयं ब्राह्मणं ॥

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्युदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वौदुम्बरे कꣳसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति सम्भृत्य परिसमुह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्यावृताज्यꣳ सꣳस्कृत्य पुꣳसा नक्षत्रेण मन्थꣳ सन्नीय जुहोति यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान्। तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा। या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी इति तां त्वा घृतस्य धारया यजे सꣳराधनीमहꣳ स्वाहा॥१॥ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ ० श्रोत्राय स्वाहायतनाय स्वाहेत्यग्नौ ० मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ ० रेतसे स्वाहेत्यग्नौ ० ॥२॥ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ ० सोमाय स्वाहेत्यग्नौ ० भूः स्वाहेत्यग्नौ ० भुवः स्वाहेत्यग्नौ ० स्वः स्वाहेत्यग्नौ ० भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ ० ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ ० क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ ० भूताय स्वाहेत्यग्नौ ० भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ ० विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ ० सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ ० प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ ० ॥३॥ अथैनमभिमृशति भ्रमसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिङ्कृतमसि हिङ्क्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गी-

यमानमसि आवितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे सन्दीप्तमसि विभूरसि प्रभूरस्यन्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि संवर्गो ऽसीति ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छत्यामꣳस्यामꣳहि ते महि ॥ स हि राजेशानो ऽधिपतिः स माꣳ राजेशानो ऽधिपतिं करोत्विति ॥ ५ ॥ अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यं ॥ मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ॥ माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ भूः स्वाहा । भर्गो देवस्य धीमहि ॥ मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवꣳ रजः ॥ मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ भुवः स्वाहा ॥ धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । स्वः स्वाहेति सर्वां च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेदꣳ सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति । प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वꣳशं जपति ॥ ६ ॥ तꣳ हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ७ ॥ एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥ एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यश्चूलाय भागवित्तये ऽन्तेवासिन उक्त्वो-

वाचापि य एन१ँ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥ एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जानकाय आयःस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एन१ँ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १० ॥ एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एन१ँ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥ एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एन१ँ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतं नापुत्राय वानन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥ चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरस्स्रुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इध्म औदुम्बर्या उपमन्थन्यौ दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान्पिष्टान्दधनि मधुनि घृत उपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥

॥ तृतीयं ब्राह्मणं ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो ऽपामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरु-

षस्य रेतः ॥ १ ॥ स ह प्रजापतिरीक्षां चक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियꣳ ससृजे ताꣳ सृष्ट्वाध उपास्त तस्मा-त्स्त्रियमध उपासीत स एतं प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुद-पारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥ तस्या वेदिरुपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्माधिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवंविद्वानधोपहासं चरत्यासाꣳ स्त्रीणाꣳ सुकृतं वृङ्क्ते ऽथ य इदमविद्वानधोपहासं चरत्यस्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥ ३ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान् कुमारहारित आह बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतो ऽस्माल्लो-कात्प्रयन्ति य इदमविद्वाꣳसो ऽधोपहासं चरन्तीति बहु वा इदꣳ सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति ॥ ४ ॥ तदभि-मृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मे ऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोष-धीरप्यसरद्यदपः ॥ इदमहं तद्रेत आददे पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुन-स्तेजः पुनर्भगः ॥ पुनरग्निर्धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्य-नामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥ ५ ॥ अथ यद्युदक आत्मानं परिपश्येत्तदभिमन्त्रयेत मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणꣳ सुकृतमिति श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्र-येत ॥ ६ ॥ सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्सा चेद-

स्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद इत्ययशा एव भवति ॥ ७ ॥ सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति यशस्विनावेव भवतः ॥ ८ ॥ स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ सन्धायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ॥ स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेमाममूं मयीति ॥ ९ ॥ अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ सन्धायाभिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति ॥ १० ॥ अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ सन्धायापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥ अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तं चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमꣳ शरबर्हिः स्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूꣳस्त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीरिष्टासुकृते त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ त आददेऽसाविति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्माल्लोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥ १२ ॥ अथ

यस्य जायामार्तवं विन्देत् त्र्यहं कᳫंसे न पिबेदहतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात् त्रिरात्रान्त आप्लूय व्रीहीनवघातयेत् ॥ १३ ॥ स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत वेदमनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति दध्योदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥ अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १७ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विजिगीतः समितिंगमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति माᳫंसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवा औक्षेण वा ऋषभेण वा ॥ १८ ॥ अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहानुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विश्वावसो ऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्याᳫं सं जायां पत्या सहेति ॥ १९ ॥ अथैनाम-

मिपद्यते ऽमो ऽहमस्मि सा त्वꣳ सा त्वमस्यमो ऽहं ॥ सा-
माहमस्मि ऋक् त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं ॥ तावेहि सꣳरभावहै
सह रेतो दधावहै ॥ पुꣳसे पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥ अथा-
स्या ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी इति तस्या-
मर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमा-
र्ष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिꣳशतु ॥ आ-
सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ गर्भं धेहि सिनीवालि
गर्भं धेहि पृथुष्टुके ॥ गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्र-
जौ ॥ २१ ॥ हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ तं ते
गर्भꣳ हवामहे दशमे मासि सूतये ॥ यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा
द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी ॥ वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि
ते ऽसाविति ॥ २२ ॥ सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति यथा वायुः पुष्क-
रिणीꣳ समिङ्गयति सर्वतः ॥ एवा ते गर्भ एजतु सहावैतु
जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गलः सपरिश्रयः ॥ तमिन्द्र
निर्जहि गर्भेण सावराꣳ सहेति ॥ २३ ॥ जाते ऽग्निमुपस-
माधायाङ्क आधाय कꣳसे पृषदाज्यꣳ सन्नीय पृषदाज्यस्योप-
घातं जुहोत्यस्मिन्सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे ॥ अस्यो-
पसद्यां मा छैत्सीत्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा ॥ मयि प्रा-
णाꣳस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ॥ यत्कर्मणात्यरीरिचं
यद्वा न्यूनमिहाकरं ॥ अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्स्विष्टꣳ सुहुतं
करोतु नः स्वाहेति ॥ २४ ॥ अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय

वाग्वागिति त्रिरथ दधिमधुघृतꣳ सन्नीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति भूस्ते दधामि भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥ अथास्य नाम करोति वेदो ऽसीति तदस्य तद्गुह्यमेव नाम भवति ॥२६॥ अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः ॥ येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे ऽकरिति ॥२७॥ अथास्य मातरमभिमन्त्रयत इलासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत्॥ सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वीरवतो ऽकरदिति तं वा एतमाहुरतिपिता बताभूरतिपितामहो बताभूः परमां बत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥ २८ ॥

॥ चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

अथ वꣳशः । पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रः

कौशिकीपुत्रात्कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च अलम्बीपुत्रो वै-
य्याघ्रपदीपुत्राच्च वैय्याघ्रपदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्च काण्वीपुत्र
कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥ १ ॥ आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौत-
मीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपु-
त्रात्पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पारा-
शरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वा-
र्कारुणीपुत्र आर्त्तभागीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गी-
पुत्रः साङ्कृतीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रादालम्बाय-
नीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो
माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डू-
कीपुत्रः शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथी-
तरीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चि-
कीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रः कार्षकेयीपुत्रात्कार्षकेयीपुत्रः
प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवी-
पुत्रः प्राश्नीपुत्रात्प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः प्राश्नीपुत्र आसु-
रायणादासुरायण आसुरेरासुरिः ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्याद्याज्ञव-
ल्क्य उद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः
कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावा-
न्बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात्कश्य-
पाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नै-
ध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या अम्भिण्यादित्यादादि-

त्यानीमानि शुक्लानि यजूꣳषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येना-
ख्यायन्ते ॥ ३ ॥ समानमा साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रो माण्डू-
कायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो मा-
हित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षायणः शाण्डिल्याच्छा-
ण्डिल्यो वात्स्याद्वात्स्यः कुश्रेः कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बा-
यनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरः कावषेयः प्रजा-
पतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥

॥ पञ्चमं ब्राह्मणं ॥

॥ इति सप्तदशकाण्डे काण्वशाखीये वृहदारण्यके
षष्ठो ऽध्यायः ॥

काठकोपनिषत्

उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ। तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस। तं ह कुमारं सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाविवेश सो ऽमन्यत पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः। अनन्दा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत्। स होवाच पितरं तात कस्मै मां दास्यसीति द्वितीयं तृतीयं तं होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः। किंस्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति। अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथापरे। सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः। वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान्। तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकं। आशाप्रतीक्षे सङ्गतं सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूंश्च सर्वान्। एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे। तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मे ऽनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः। नमस्ते ऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मे ऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन्वरान् वृणीष्व।

शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माभि मृत्यो।
त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे।
यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत ग्रौद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः।
सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तं। स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति। उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके। स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यं। स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण। प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्। अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेनं निहितं गुहायां। लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा। स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनराह तुष्टः। तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः। तवैव नाम्ना भवितायमग्निः सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण। त्रिणाचिकेतस् त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू। ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति। त्रिणाचिकेतस् त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतं। स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके। एष ते ऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण। एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व।

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः । देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः । अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनं । देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुविज्ञेयमात्थ । वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् । शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् । भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि । एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च । महा भूमौ नचिकेस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि । ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामान्छन्दतः प्रार्थयस्व । इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः । आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः । श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः । अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते । न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा । जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव । अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन् । अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत । यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्सांपराये महति ब्रूहि

नस्तत्। यो ऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते।

॥ इति प्रथमा वल्ली ॥

अन्यच्छ्रेयो ऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः। तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयते ऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते। श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः। श्रेयो हि धीरो ऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते। स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतो ऽत्यस्राक्षीः। नैतां सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः। दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता। विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो ऽलोलुपन्त। अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डिता मन्यमानाः। दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः। न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढं। अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे। श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तो ऽपि बहवो यं न विदुः। आश्चर्यो ऽस्य वक्ता कुशलो ऽस्य लब्धा आश्चर्यो

ज्ञाता कुशलानुशिष्टः । न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः । अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान्ह्यतर्क्यमणु प्रमाणात्। नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ । यां त्वमापः सत्यधृतिर्वतासि त्वादृङ् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा । जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् । ततो मया नाचिकेतश्चितो ऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यं। कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनन्त्यमभयस्य पारं । स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतो ऽत्यस्राक्षीः । तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं। अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति । एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य । स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्म नचिकेतसं मन्ये । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्। एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परं। एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्। एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परं। एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते। न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्। अजो नित्यः शाश्वतो ऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने

शरीरे। हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतं। उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते। अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायां। तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः। आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः। कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति। अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितं। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति। नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनूं स्वां। नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः। नाशान्तमनसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्। यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनं। मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः॥

॥ इति द्वितीया वल्ली ॥

ऋतं पिबन्तौ स्वकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः। यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परं। अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि। आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च।

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः। यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा। तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः। यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा। तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः। यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाशुचिः। न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति। यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदाशुचिः। स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते। विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः। सो ऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदं। इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः। एष सर्वेषु भूतेषु गूढो ऽत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः। यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि। ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि। उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत। क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति। अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत्। अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते। नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनं। उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते। य

इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि । प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पत इति ॥

॥ इति प्रथमाध्याये तृतीया वल्ली ॥

पराञ्चि खानि व्यतृणात्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् । पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशं । अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते । येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् । एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् । स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति । य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् । यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत । एतद्वै तत् । या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै तत् । अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इवेत्सुभृतो गर्भिणीभिः । दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वै तत् । यतश्चोदेति सूर्यो ऽस्तं

यत्र च गच्छति। तं देवाः सर्वे अर्पितास्तदु नात्येति क-
श्चन। एतद्वै तत्। यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह। मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति। मनसैवेदमाप्तव्यं
नेह नानास्ति किञ्चन। मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह
नानेव पश्यति। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि ति-
ष्ठति। ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते। एतद्वै
तत्। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः। ईशानो भू-
तभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः। एतद्वै तत्। यथोदकं दुर्गे
वृष्टं पर्वतेषु विधावति। एवं धर्मान्पृथक् पश्यंस्तानेवा-
नुविधावति। यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति।
एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम॥

॥ इति चतुर्थी वल्ली ॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः। अनुष्ठाय न शोचति विमु-
क्तश्च विमुच्यते। एतद्वै तत्। हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता
वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्। नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा
ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्। ऊर्द्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्य-
गस्यति। मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते। अस्य

विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः । देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् । न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ । हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं । यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम । योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्ये ऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतं । य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् । अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव वहिश्च । वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव वहिश्च । सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्वाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन वाह्यः । एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं ये ऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषां । नित्यो ऽनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थं ये ऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषां । तदेतदिति मन्यन्ते ऽनिर्देश्यं परमं सुखं । कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा । न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र-

तारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतो ऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥

॥ इति पञ्चमी वल्ली ॥

ऊर्द्ध्वमूलो ऽवाक्शाख एषो ऽश्वत्थः सनातनः। तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते। तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन। एतद्वै तत्। यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतं। महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति। भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः। इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्रसः। ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते। यथा दर्शे तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके यथाप्सु। परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके। इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत्। पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति। इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमं। सत्त्वादधि महानात्मा महतो ऽव्यक्तमुत्तमं। अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापको ऽलिङ्ग एव च। यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति। न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं। हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति। यदा पञ्चाव-

तिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिं। तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणां। अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ। नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा। अस्तीति ब्रुवतो ऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते। अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः। अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति। यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये ऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्यो ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते। यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः। अथ मर्त्यो ऽमृतो भवत्येतावदनुशासनं। शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका। तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ति। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः। तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण। तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतं॥ मृत्युप्रोक्तां नाचिकेतो ऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नं। ब्रह्मप्राप्तो विरजो ऽभूद् विमृत्युरन्यो ऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव। स ह नाववतु स ह नौ भुनक्तु स ह वीर्यं करवावहै। तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

॥ इति यजुर्वेदे काठकोपनिषदि षष्ठी वल्ली समाप्ता
द्वितीयो ऽध्यायः समाप्तः॥

तलवकारोपनिषत्

हरिः ओं ॥ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ॥ केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्य अस्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग् गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्या-दन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ॥ इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद् व्याचचक्षिरे ॥ यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं ॥ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदि-दमुपासते ॥ यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ॥ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतं ॥ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥ यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते॥

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं ॥ यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितं ॥ नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ॥ यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ॥ अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां ॥ प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ॥ आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दते ऽमृतं ॥ इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ॥ भूतेषु भूतेषु विचिन्त्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयो ऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति ते ऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्को ऽसीति अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति । तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्को ऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति तस्मिंस्त्वयि किं

वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो हैव विदां चकार ब्रह्मेति तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्शुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदां चकार ब्रह्मेति तस्माद्वा इन्द्रो ऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदां चकार ब्रह्मेति । तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा इतीति न्यमीमिषदा इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनो ऽनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं सङ्कल्पस्तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्त्युपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनं यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥

॥ इति तलवकारोपनिषत्समाप्ता ॥

वाजसनेयसंहितोपनिषत्

हरिः ॐ ॥ ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनं ॥ १ ॥ कुर्वन्ने-
वेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतो
ऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥ असुर्या नाम ते लोका
अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्म-
हनो जनाः ॥ ३ ॥ अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आ-
प्नुवन्पूर्वमर्षत् । तद्धावतो ऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मा-
तरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥ तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तदन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥५॥ यस्तु सर्वा-
णि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न
विजुगुप्सते ॥६॥ यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥ स पर्य-
गाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धं । कविर्मनीषी
परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतो ऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः

॥ ८ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति ये ऽविद्यामुपासते। ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ ९ ॥ अन्यदेवाहुर्विद्ययान्यदेवाहुरविद्यया। इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥ ११ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति ये ऽसम्भूतिमुपासते। ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्यां रताः ॥ १२ ॥ अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात्। इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥ सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह। विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते ॥ १४ ॥ हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं। तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥ पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्त्समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि यो ऽसावसौ पुरुषः सो ऽहमस्मि ॥ १६ ॥ वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरं। ओं३ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥ १७ ॥ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

॥ इति वाजसनेयसंहितोपनिषत्समाप्ता ॥

मुण्डकोपनिषत्

ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता। स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह। अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्यां स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह भारद्वाजो ऽङ्गिरसे परावरां। शौनको ह वै महाशालो ऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ। कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति। तस्मै स होवाच। द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ऽथर्ववेदः शीक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमितिहासपुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणीति अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते। यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः। यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति। यथा सतः पुरुषात्के-

शलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वं । तपसा चीयते ब्रह्म ततो ऽन्नमभिजायते । अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतं । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥

॥ इति प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि । तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके । यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने । तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् । यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवमविधिनाहुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति । काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः । एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेको ऽधिवासः । एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति प्रियां वाचमभिवदन्त्यो ऽर्चयन्त्येष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः प्लवा ह्येते ऽदृढा

यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो ये ऽभिन-
न्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति । अविद्यायामन्तरे
वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डिता मन्यमानाः । जङ्घन्यमानाः
परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः । अविद्यायां
बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ।
इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृते ऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं चाविशन्ति ।
तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः ।
सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्यया-
त्मा । परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्ना-
स्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः
श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं । तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्त-
चित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच
तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां ॥

॥ इति प्रथममुण्डकं समाप्तं ॥

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभ-
वन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र

चैवापि यन्ति । दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी । अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग् विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा । तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्यां । पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः । तस्मादृचः सामयजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः । तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि । प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च । सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्तहोमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्तसप्त । अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे ऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा । पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतं । एतद्यो वेद निहितं गुहायां सो ऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥

॥ इति द्वितीयमुण्डके प्रथमखण्डः ॥

आविः सन्निहितं गुहाचरन्नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितं। एज-त्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्व-रिष्ठं प्रजानां। यदर्चिमद्यदणुभ्यो ऽणु यस्मिन् लोका नि-हिता लोकिनश्च तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः। तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सौम्य विद्धि। धनुर्गृहीत्वौप-निषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं सन्धयीत। आयम्य तद्भा-वगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्य विद्धि। प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते। अप्रमत्तेन वेद्ध-व्यं शरवत्तन्मयो भवेत्। यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः। अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषो ऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः। ओमित्येवं ध्यायथात्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात्। यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः। मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितो ऽन्ने हृदयं सन्निधाय। तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति। भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्मा-णि तस्मिन्दृष्टे परावरे। हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलं। तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः। न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतो ऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं

विभाति । ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चो-त्तरेण । अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं ॥

॥ द्वितीयमुण्डकं समाप्तं ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो ऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः । यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन् विद्वान्भवते नातिवादी । आ-त्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः । सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यं । अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीण-दोषाः । सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देव-यानः । येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं नि-धानं । बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायां ।

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा। ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः एषो ऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश। प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा। यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्वः कामयते यांश्च कामान्। तं तं लोकं जायते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः॥

॥ इति तृतीयमुण्डके प्रथमखण्डः॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रं। उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्त्तन्ति धीराः। कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र। पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः। नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनूं स्वां। नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात्। एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धाम। संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वी-

तरागाः प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे । गताः कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्चात्मा परे ऽव्यये सर्व एकीभवन्ति । यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । नास्याब्रह्मवित्कुले भवति तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तो ऽमृतो भवति ॥ तदेतदृचाभ्युक्तं क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः । स्वयं जुह्वते एक ऋषिं श्रद्धयन्तस्तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णं । तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतो ऽधीते नमः परमर्षिभ्यो नमः परमर्षिभ्यः ॥

॥ इतिमुण्डकं समाप्तं ॥

Anmerkungen.

वृहदारण्यकं

Diese Upanishat welche auch Vrihad Up. oder auch Vá́gasaneyí Bráhmaṅa Up. heisst, bildet das 14te Buch des Çatapatha Bráhmaṅam welches der Schluss des „weissen Yaǵur" oder Váǵasaneyí ist. Unter der grossen Anzahl von Manuscripten des Vrihad. die sich zu London auf der Bibliothek der Ost-Indischen Compagnie finden und theils in Sanskrit theils in Bengali geschrieben sind, haben wir besonders zwey zur Grundlage des Textes ausgewählt. Beide sind deutlich und sehr correkt geschrieben und tragen die Nro. 418. und 1973. Die eine, welche wir mit A. bezeichnen, ist aus der Colebrookeschen Sammlung und zeichnet sich dadurch aus, dass sie mit Accenten, die mit rother Dinte theils unter, theils über den Worten gezeichnet sind, versehen ist. Am Schlusse findet sich die Jahreszahl १७६२ संवत्. Die andere, welche wir mit B. bezeichnen, ist aus der John Taylorschen Sammlung und in neuerer Zeit geschrieben, ohne Datum. Ausserdem haben wir noch zwei Commentare benutzt, den einen von Çankara, Nro. 347. den andern, unter dem Titel Mitáxará, Nro. 1318. von Nityánandáçrama, diesen letztern jedoch vorzugsweise, da er klarer und einfacher ist und sich weniger in Digressionen einlässt als Çankara. Die Mitáxará ist in Querfolio und ebenfalls aus der Colebrookeschen Sammlung. Aus dem Schlusse geht hervor, dass dieses Ms. zu Láhore १७७९ संवत् geschrieben wurde. — Ueber den Namen वृहदारण्यकोपनिषत् giebt die Mitáxará in der Einleitung folgende Erklärung: उपनिषच्छब्देन तु मुख्यया वृत्या ब्रह्मविद्यैव वाच्या उपसमीपस्थं प्रत्यगात्मैकत्वं निश्चितं सन्नतराणां सहेतुं संसारं सादयतीत्युपनिषदिति व्युत्पत्तेः ग्रन्थस्तु विद्या समर्थकत्वेनोपचारादुपनिषदित्युच्यते

बृहत्त्वं चास्य ब्रह्मविद्याहेतूनामन्तरंगबहिरंगभूतानां बहूनामिहोपदेशादर्थतो ग्रन्थपरिमाणतश्च बहुत्वादू आरण्यकत्वं चास्य नियमपूर्वकमरण्ये ऽनूच्यमानत्वात् ।

Dass fast keine oder nur unbedeutende Varianten vorkommen erklärt sich aus der Sorgfalt womit der Text schon früh behandelt, namentlich aber durch zahlreiche Commentare in seiner ersten Gestalt gesichert wurde. — Da wo die Rig Veda Sanhitá und Sáma Veda Sanhitá erwähnt werden, beziehen wir uns für jene, auf: Rig Veda - Sanhitá liber primus, sanscrite et latine edidit Fr. Rosen. London 1838. — für diese, auf: Sanhitá of the Sáma Veda from Mss. prepared for the press by the Rev. J. Stevenson. London 1843. — Die von uns hier gegebene Form des Anusvára ꣳ findet sich genau so in den Mss. der Vedas; in den weniger sorgfältig geschriebenen Mss. erscheint es als ꣳ.

प्रथमो ऽध्या० प्रथ० ब्रा०

1. पाजस्यं । **Com.** पादासनस्थानं खुरलक्षणं
— अवध्यं । **Com.** अर्द्धजीर्णमशनं । **B. hat** ऊवध्यं

द्वि० ब्रा०

1. अर्चते । **vergl. auch Rig Veda Sanhitá H. XIX. 3. und Adnot. ferner H. LXXXV. 2.**

3. असौ चासौ च । **Com.** अग्नेरिमौ बाहू असौ चासौ च ईशान्याग्नेय्यौ पार्श्वदिक्संबंधसामान्यात् । पुच्छं । **Com.** जघन्यो भागः । असौ चासौ च । **Com.** वायव्यनैरृत्यौ । इयं । **Com.** पृथिवी.

7. प्रोक्षित । **Com.** मन्त्रपूतं.

तृती० ब्रा०

1. प्राजापत्याः । **Com.** प्रजापतेर् हिरण्यगर्भस्य यजमानावस्थस्येमे ऽपत्यभूताः । देवाः । **Com.** शास्त्रीयज्ञानकर्मवासनावासिताः द्योतनात्मकाः । असुराः । **Com.** प्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनकस्वाभाविज्ञानकर्मवासनावासिताः । — **Das Wort** असुरः **als feindlicher Gott gehört indess nicht der frühesten Epoche der Indischen Religion an; in dieser bedeutete** असुरः **noch einen guten, lebengebenden Gott. Ein wichtiges Beweismittel dafür haben**

wir in einem Manuscripte, welches den Titel नैरुक्तशब्दसंग्रहः führt und das wir der gefälligen Mittheilung Herrn Wilson's verdanken, gefunden. Dasselbe enthält Vedische Worte in alphabetischer Anordnung nebst Erklärungen. Es heisst darin: असुरः = ब्रह्मा । असुरः = उद्गाता । असुरः = प्राणधारकः असुर्विद्यते ऽस्येति व्युत्पत्तेः । Hieraus ergiebt sich ein sicherer Schluss auf die Identität der alten Zend-Religion mit der Indischen in einem der wichtigsten Begriffe, nemlich des Ahura Mazdá mit असुरः Auf das glücklichste wird dadurch auch die scharfsinnige Vermuthung Herrn Lassen's vergl. seine Indische Alterthumskunde 1. Bd. S. 522. Note. bestätigt.

18. प्रतिबुभूषति । Com. प्रतिः प्रतिकूलः भवितुं इच्छति । बुभूर्षति । Com. भर्तुं इच्छति ।

चतु॰ ब्रा॰

3. अर्द्धवृगलं । Com. अर्द्धविदलं । वृगलः fehlt in Wils. Lex.

8. प्रमायुकं । Com. प्रमरणशीलं । प्रमायुक fehlt in Wils. Lex.

10. देवाश्च नाभूत्या ईशत । Com. देवा अपि अभूत्यै सर्वात्मकब्रह्मभावाऽभवनाय नेशते न पर्याप्ताः ।

11. देवत्रा । Com. देवेषु । इन्द्रो देवानां राजा । वरुणो यादसां । सोमो ब्राह्मणानां । रुद्रः पशूनां । पर्जन्यो विद्युदादीनां । यमो धर्मराजः पितॄणां । मृत्युर् यमदूतो रोगादीनां । ईशान ईश्वरो दीक्षाणां राजा ।

12. वसवो ऽष्टव्यक्तिक एको गणः एकादश रुद्रः द्वादश आदित्यः विश्वाया अपत्यानि दश विश्वे देवाः मरुतः सप्तसप्तसंख्याताः सप्तगणाः ।

13. इयं । Com. पृथिवी

16. विदितं मीमांसितं । Com. तदेव यथोक्तानां कर्मणामवश्यं कर्तव्यत्वं भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेति पंच महायज्ञप्रकरणे विहितं विज्ञानं ।

पञ्च॰ ब्रा॰

Dieses Bráhmańam ist ein Beispiel dass selbst Erklärungen alter Sentenzen in den Text der Vedas aufgenommen worden sind. Der Com. bemerkt im Eingange, in Bezug auf die, in §. 1. enthaltenen Verse: एतेषां मन्त्राणां तिरोहितार्थत्वेन प्रतीकग्रहणपूर्वकं तद् व्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते

2. ऊर्ज्ज । Com. अमृतं

15. नभ्यं । Com. नाभिः । Bemerkenswerth ist die Uebereinstimmung mit „Nabel“ und „Nabe“ ferner mit *the navel* und *the nave of a wheel.*

17. लोक्यं । Com. पितुर्लोकहितं

— तस्मात्पुत्रो नाम । Com. यस्मात् पितुः छिद्रपूरणेन पितरं त्रायते तस्मात्पुत्रो नाम ।

23. यतश्चोदेति । vergl. Káth. Up. 107. letzte Zeile.

— समापिपयिषेत् । Com. समापयितुमिच्छेत् ।

द्वितीयो ऽध्या॰ प्रथ॰ ब्रा

A. hat im Anfange ॐ श्रीमद्योगीश्वरयाज्ञवल्क्यभगवते नमः ॥ ॐ ।

1. काश्यं । Com. काशिराजं

16. पुरुषः । Com. पुरि देहे शेते इति पुरुषः

17. स्वपिति । Com. स्वमेवात्मानमप्येत्यपि गच्छतीति व्युत्पत्तेः स्वमपीतो भवति

19. पुरीततं । Com. शरीरं । In den Brahma-sútras III. 2. 7. S. 255. in der Mitte heisst es dagegen पुरीतदिति हृदयपरिवेष्टनमुच्यते ।

— statt कुम ारोवा lese man कुमारो वा

— अतिघ्नी । Com. अतिशयेन दुःखं हंतीति

— तस्योपनिषत् । Com. तस्याकाशशब्देनोक्तस्यात्मनो ऽप्रधानः उपनिषदिति नाम उप समीपं निरन्तरं सादयति गमयति ज्ञानात्मानमिति व्युत्पत्तेः ।

द्वि॰ ब्रा॰

3. चमस । vergl. Rig Veda Sanhitá H. XX. 2. 6. und die Adnot.

— तीरे । Com. पार्श्वे

— आसते । Com. वर्त्तन्ते. Ueber die Identifizirung der प्राणाः und ऋषयः vergl. man auch Brahma-sútras II. 4. 1. S. 222. in der Mitte.

4. इमौ । Com. कर्णौ.

— भरद्व॰ ist das eine Ohr und गौत॰ das andere । इमौ । चक्षुषी । विश्वा॰ ist das eine und जम॰ das andere । इमौ । नासापुटौ । वसि॰ ist das eine und कश्य॰ das andere. Bemerkenswerth ist die Identität zwischen नासा mit „Nase“ ferner mit *the nose* und nasus. —

Der Mund wird mit आत्रि und अत्रिः identifizirt; अत्रि ist wiederum von der Wurzel अद् edere, essen, *to eat*, abgeleitet.

तृती॰ ब्रा॰

6. आविकं । von Wolle gemacht oder was vom Schaafe kommt, अविः das Schaaf „ovis“.

चतु॰ ब्रा॰

10. ऋग्वेदो° । Com. ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ऽथर्वाङ्गिरस इति चतुर्विधमन्त्रजातमुच्यते अथर्वणाङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरस इतिहास उर्वशीपुरूरवसोः संवादादिरूपो ब्राह्मणभागो यथा उर्वशी हाप्सरा इत्यादिब्राह्मणमेव पुराणमसद्वा इदमग्र आसीदित्यादिविद्या देवजनविद्या उदकुम्भानधिनिधाय दासोमा मर्जालीयं परिनृत्यन्तीत्यादिब्राह्मणमेव उपनिषदः प्रियमित्येतदुपासीतेत्याद्याः श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवाः मन्त्रा अर्वाग्बिल इत्याद्याः सूत्राणि वेदे वस्तुसंग्राहकाणि वाक्यान्यात्मेत्येवोपासीतेत्येवमादीनि अनुव्याख्यानानि वस्तुसंग्राहकवाक्यानां विवरणवाक्यानि यथा प्राणा वै सत्यमित्येवमादीनां शिशुमूर्तामूर्तब्राह्मणे व्याख्यानानि मेधया हि तपसा जनयत् पितेत्येवमादीनि एतान्युक्तानि ऋग्वेदादीनि मन्त्रब्राह्मणात्मकान्यस्यैवेश्वरस्य निश्वसितानि ।

पञ्च॰ ब्रा॰

7. Um die häufigen Wiederholungen zu vermeiden haben wir da, wo die Worte aus den vorangehenden Abschnitten ergänzt werden können, dies Zeichen ° gesetzt.

16. तद्वां । Dieser Vers findet sich auch Rig Veda Sanh. H. CXVI. 12.

17. आथर्वणाय । Dieser Vers findet sich ebenfalls Rig Ved. Sanh. H. CXVII. 22.

18. पुरश्चक्रे । Ueber diesen Vers vergl. man auch Brahma-sútr. III. 2. 21.

तृतीयो ऽध्या॰ प्रथ॰ ब्रा॰

1. यज्ञेनेजे । Com. इजे अयजत्

10. स्तोत्रियाः । Com. गीतिविशिष्टा ऋग्जातयः

द्वि॰ ब्रा॰

Ueber ग्रह und अतिग्रह vergl. auch Brahma-sûtr. II. 4. 5.

1. जारत्कारव । Com. जरत्कारुगोत्रो ऋतभागस्यापत्यं

2. अतिग्राह्या । Com. दैर्घ्यं छान्दसं

तृती॰ ब्रा॰

1. लाह्यायनिः । Com. लह्यस्यापत्यं

— गृहीता । Com. आविष्टासीत्

— पारिक्षिताः । Com. परितो दुरितं क्षीयत येन स परिक्षित् ।

चतु॰ ब्रा॰

1. व्यानिति । Com. दैर्घ्यं छान्दसं

पञ्च॰ ब्रा॰

1. कौषीतकेयः । Com. कुषीतकस्यापत्यं

षष्ठ॰ ब्रा॰

1. ओतं । Com. दीर्घतन्तुवत् । प्रोतं । तिर्यक्तन्तुवत्

अष्ट॰ ब्रा॰

7. Der Com. bemerkt, dass die Wiederholung der ersten Frage und der darauf erfolgten Antwort des Nachdrucks oder der Vergewisserung wegen stattfinde.

10. ब्राह्मणाः । Com. ब्रह्मीभूतो मुक्त इत्यर्थः

12. बहुमन्येध्वं und मुच्येध्वं in beiden Mss. der Com. dagegen बहुमन्यध्वं und मुच्यध्वं

नव॰ ब्रा॰

1. वैश्वदेवस्य । Com. शस्त्रस्य —प्रतिपेदे । Com. ज्ञातवान् तान्येव निविल्सं-ज्ञकानि मन्त्रपदानि दर्शयति यत्र इति ।. Ueber निविद् vergl. auch Rig Ved. Sanh. H. Lxxxix 3. und H. XCVI. 2.

2. वसवः । Vergl. hiermit *Wilson Vishnu Pur.* S. 120. wo es heisst: ***The Deities called Vasus, because, preceded, by fire, they***

abound in splendour and might, are severally named A'pa, Dhruva, Soma, Dhava (fire) Anila (wind) Anala (fire) Pratyúsha (day-break), and Prabhása (light). — Im *Padma Pur.* heisst es zufolge einer Anmerk. bei *Wils. because they are always present in light, or luminous irradiation:* ज्योतिषा यां तु ये देवा व्यापका सर्वतो दिशं । वसवस्ते समाख्याताः ।

4. वसु । Com. धनं । रुद्रा । Vergl. auch Vishnu Pur. S. 121. दशेमे । Com. दश प्राणा ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपाः आत्मा मनश्चैकादशा एकादशानां पूरणाः । Die fünf Organe der Wahrnehmung sind: Haut, Zunge, Auge, Ohr und Gemüth; die fünf Organe der Thätigkeit: Hand, Fuss, Kehle, Zeugungs-Organ und das der Excretion.

9. इदं सर्वं । Com. चराचरमधि अधिकमर्ह वृद्धिप्रापणेन हेतुना अध्यर्द्ध इति । स प्राणो ब्रह्मसूत्रात्मरूपेण सर्वकार्याणां भरणात् कारणभूतो ब्रह्मेति भण्यते तस्मात्तं प्राणं त्यदिति परोक्षाभिधायकेन शब्देनाचक्षते प्राणविदः साक्षान्निर्देष्टुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

10. अयतनं । Com. आश्रयः शरीरं । परायणं । Com. आश्रयः । लोकः heisst hier „Auge" लोकयत्यनेनेति vergl. damit „lugen" und *to look.*

15. असु । Com. प्राणाः

24. ध्रुवायां । Com. मेरोः समन्ततो वसतां अव्यभिचारादूर्ध्वादिक् ध्रुवेत्युच्यते तस्यां प्रकाशभूयत्वादग्निर्देवता ।

25. अहल्लिकेति । Com. हे अहल्लिकाहनि लीयते इति व्युत्पत्तेः । मन्यासै । Com. मन्यसे ।

26. निरुह्य । Com. निश्चयेनोह्य गमयित्वा । प्रत्युह्य । Com. उपसंहृत्य । औपनिषदं । Com. उपनिषत्स्वेव विज्ञेयं पुरुषमशनादिधर्मवर्जितं ।

28. प्रस्यंदि । Com. निःसरति । आतृणात् । Com. हिंसितात् । शकराणि । Com. शकलानि । किनाटं । Com. वृक्षस्य शकलेभ्यो ऽभ्यंतरं काष्ठसंलग्नं वल्कलरूपमुच्यते । यत्समूलमावृहेयुः । Com. यदि वृक्षं सह मूलेन उत्पाटयेयुः । दातुः । Com. कर्मकर्तुर्यजमानस्य । परायणं । Com. परा गतिर्जगत उपादानं च तथैषणाभ्यो व्युत्थाय तस्मिन्नेव मोहातीते ब्रह्मणि तिष्ठमानस्य तदेव ब्रह्म वेद्मीति तद्विदस्य तद्विदो ब्रह्म परायणं ।

चतुर्थो ऽध्या॰ प्रथ॰ ब्रा॰

2. मातृमान् । Com. माता यस्य पुत्रस्यानुशासित्री विद्यते । आयतनं । Com. शरीरं प्रतिष्ठं । Com. त्रिष्वपि कालेष्वाश्रयं । एकपाद् । Com. एकः पादो यस्य । अननुशिष्य । Com. शिक्षामकृत्वा ततो धनं न हरेतेति ।

3. अयास्यं । Com. पतितादिकं । अप्रतिगृह्यस्य । Com. उग्रादेः ।

द्वि॰ ब्रा॰

4. इमे विदेहाः । Com. तव यथेष्टं भोगाय सन्तु । अहं । Com. तव दासभावेन स्थितो ऽस्मि ।

तृती॰ ब्रा॰

1. समूदाते । Com. समूदतुः संवादं कृतवन्तौ ।

2. आस्ते । Com. उपविशति । पल्ययते । Com. पर्येति । विपर्येति । Com. भूयो निवर्तते ।

9. सर्वावतो । Com. सर्वा भूतभौतिकमात्रा अध्यात्मादिविभागयुक्ता अस्य संसर्गकारणभूता विद्यन्ते इति सर्वावान् तस्य सर्वावतो मात्रामंशं वासनात्मकं ।

10. न तत्र रथाः । Vergl. hierzu Brahma-sútras III. 2. 1.

11. एकहंसः । Com. हन्ति गच्छति हिनस्ति वा ।

12. कुलायं । Com. कौ भूमौ लीयत इति कुलायं नीडं शरीरं । ईयते । Com. गच्छति प्राप्नोति ।

14. तं । Com. गाढं सुषुप्तं पुरुषमायतं भृशं न बोधयेदिति चिकित्सका आहुः कुत एवमनुशासतीत्यत आह दुर्भिषज्यमिति यस्माद् देशाच्चक्षुरादाय सुप्तस्तं यमिन्द्रियदेशमेष न आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते सहसा प्रबोधितः कदाचिद् व्यत्यासेनेन्द्रियमात्रा प्रवेशयति ततश्चान्ध्यादिदोषप्राप्तौ अस्मै देहाय दुर्भिषज्यं दुःखेन भिषक् कर्म भवति ।

15. संप्रसादे । Com. सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन्निति ।

— प्रति न्यायं । Com. प्रति पूर्वस्माद्गमनात् प्रतिलोम्येन निश्चयेन यो आगमनं यथा स्यात्तथा प्रति योनिम्स्वप्नस्थानं प्रत्यागच्छति । अनन्वागतो । Com. अननुबद्धो ।

20. अथ यत्र । Com. यस्मिन् स्वप्नकाले एनं स्वप्नदृश्यं । विच्छापयति । Com. विच्छादयति । सर्वो । Com. पूर्णो ।

21. एतद् । Com. रूपं । अतिच्छन्दा । Com. दीर्घविसर्गौ छान्दसौ अतिच्छन्दा अतिक्रान्तः छान्दाः कामो यस्मात्तदतिच्छन्दकामविवर्जितं ।

22. अत्र । Com. सुषुप्तस्थाने । पौल्कसो । Com. शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निषादस्तस्मात् क्षत्रियायां जातः पुल्कसः स एव पौल्कसः ।

32. सलिलः । Com. सलिलवत् । मात्रां । Com. कल्पं ।

33. राद्धः । Com. संसिद्धः । पितृणां lies पितॄणां । आजानदेवानां । Com. निसर्गसिद्धानां सृष्ट्यादिभूतानां । मा तेभ्य lies मान्तेभ्य मा । Com. मां अन्तेभ्यः प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः ।

चतु॰ ब्रा॰

1. न्येति। Com. याति

2. एकी। Com. आदित्यांशस्तस्मिन्नेकीभूते सति यदा चक्षुः लिंगात्मना एको भवति तदा मुमूर्षुः पार्श्वस्थान्न पश्यति।

4. पेशस्कारी। Com. सुवर्णकारः पेशः सुवर्ण। vergl. Rig. Ved. Sanh. H. VI. 3. und Adnot.

7. अहिः। Com. सर्पो निलायते यस्यां सा अहिनिर्ल्वयनी सर्पत्वक्। वल्मीके। Com. सर्पाश्रये।

13. सन्देघे। तेजोवन्नादिभूतैः सन्दिह्यते उपचीयत इति सन्देहो देहः घकारः छान्दसः।

17. पञ्च। Com. प्राणाश्चक्षुः श्रोत्रं मनश्चेति पञ्च पञ्चसंख्याकाः पञ्चजनाः पञ्चजनसंज्ञकाः। vergl. auch Rig Ved. Sanh. H. VII. 9. und Adnot. H. 89. 10. ferner Brahma-sútras I. 4. 11 und 12.

20. विग्लापनं। Com. विशोषणा ग्लानिकरं।

21. नाशकेन। lies अनाशकेन Com. कामानशनलक्षणेन।

पञ्च॰ ब्रा॰

Sämmtliche Mss. enthalten dieses Bráhmańam welches, mit wenigen Veränderungen, dasselbe ist wie S. २८.

षष्ठ॰ ब्रा॰

Ueber das in diesem Bráhmańam enthaltene Verzeichniss der Lehrer giebt der Com. keine Erläuterung.

पञ्चमोऽध्या॰ द्वि॰ ब्रा॰

1. प्रजापत्याः। lies प्राजापत्याः। स्तुतिर्विचारार्था। दाम्यत। Com. स्वभावतोऽदान्ता अदमनशीला यूयमतो दाम्यत।

2. दत्त। Com. स्वभावतो लुब्धा यूयमतो दत्त।

3. दयध्वं। Com. स्वभावतो हिंसापरा यूयमतो दयध्वं प्राणिषु दयां कुरुत। स्तनयित्नुः। Com. मेघदेवो यस्मात् प्रजापतिः स्तनयित्नुरूपेणानुशास्त्येव तस्मात् कारणाद् दमं दानं दयां शिक्षेदुपादध्यादाधुनिको मनुष्यः।

तृती° ब्रा°

1. अभिहरन्ति । Com. बलिं । ददति । Com. स्वं स्वं वीर्यमाददत्ति । यं । Com. इणो गत्यर्थस्य यमिति ।

चतु° ब्रा°

1. इन्वसावसद्य । इनु असौ असदु य Com. hat इतु इत्वं A. und B. इन्व°

पञ्च° ब्रा°

3. स्वः । Com. सु अ इति वर्णविश्लेषे एते द्वे अक्षरे । उपनिषत् । Com. रहस्यं ।

षष्ठ° ब्रा°

1. भाःसत्यः । Com. भा एव सत्यं स्वरूपं यस्य स भाःसत्यः भास्वर इति । तस्मिन् । B. स्वस्मिन् । अन्तर्हृदये । Com. योगिभिर्दृश्यते ।

सप्त° ब्रा°

1. विदानाद् । Com. मेघपापान्धकारविदारणाद्विद्युत् विदानं दापलवने इत्यस्य रूपं । विद्युति । अवखंडयति विनाशयति ब्रह्म ।

नव° ब्रा°

1. अन्तःपुरुषे । Com. शरीरे । येन । Com. अग्निनेदं

दश° ब्रा°

1. तत्र । Com. स्वात्मनि विजिहीते स्वावयवान्विगमयति आत्मानं छिद्री करोति । खं । Com. छिद्रं । उम्बरस्य । Com. वादित्रविशेषस्य । hiervon kommen ohne Zweifel die Worte „Tamburin und Trommel“.

द्वाद° ब्रा°

1. एकधाभूयं । Com. एकभावं । मा प्रातृदः lies प्रातृद । Com. हे प्रातृद A. hat प्रातृदः ।

त्रयोद° ब्रा°

1. उक्थं । Com. महाव्रते शस्त्रौ प्रधानभूतं शस्त्रमिति ।

चतुर्द० ब्रा०

1. द्यौः । Com. दि औ इति वर्णविश्लेषेणाष्टौ त्रैलोक्यनामाक्षराणि प्रसिद्धानि । गायत्र्यै । गायत्र्याः ।

4. अद्धुद्धाम । Com. अद्धां करवामः ।

5. एके । Com. प्राणिनः

7. प्रापद् । Com. प्राप्नोतु । प्रापं । Com. प्राप्नुयां ।

8. आश्वतराश्विः । अश्वतराश्वस्यापत्यं । चकर lies चकार । संप्साय । Com. सम्यक् भक्षयित्वा अप्सा भक्षणा इति धातोः ।

पञ्चद० ब्रा०

1. एकर्षे । Com. गमनाद् दर्शनाद्वा ऋषिः । वायुः । Com. आध्यात्मिकः प्राणो । अनिलं । Com. वाह्यं । वयुनानि । Com. तदुपलक्षितानि कर्माणि vergl. Rig Veda Sanh. H. LXXII. 7 und H. XCII. 2. 6. । युयोद्धि । der Com. hat युयोधि पृथक्कुरु यु पृथग्भावे इति धातोः । vergl. Vágasaneyí Sanhitá V. 36; IX. 8; Çankara hat युयोधि । वियोजय विनाशय । जुहुराणं । Com. कुटिलं देवयानप्राप्तिप्रतिबन्धकं । भूयिष्ठां । Com. बहुतमां । statt तेन म उक्तिं lies ते नमउक्तिं । नमउक्तिं । Com. नमस्कारवचनं ।

षष्ठो ऽध्या० प्रथ० ब्रा०

13. पड्वीशशंकून् । Com. पड्वीशाः पदनशीलाः पदः पादास्तेषां संहृतिः पड्वी तस्या ईशाः नियमकाः ते च ते शंकवश्च पड्वीशाः पदनशंकवः पादबन्धनशंकवः ।

द्वि० ब्रा०

1. जैवलिं । Com. जीवलस्यापत्यं पञ्चालराजानं ।

6. दैवेषु । Com. देवप्रार्थनीयेषु ।

15. und 16. vergl. Bhag. Gít. VIII. 24, 25, 26.

तृती० ब्रा०

1. उपसद्वती । Com. उपसदे ज्योतिष्टोमे इष्टिविशेषास्तासु यद् व्रतं ।

2. संस्रवं । Com. स्रवन्निदमास्रवमवनयति सिञ्चेत् ।

5. आमंसि । Com. आ समन्तात् सर्वं जानासि ।

6. मधु० । Vergl. hiermit Rig Ved. Sanh. XC. 6, 7, 8. । भूः ।

Com. भूर्लोकः स्वाहा सुहुतो ऽस्तु इति मन्त्रेण प्रथमं ग्रासं अश्नीयात् । भुवः । Com. भुवर्लोकः स्वाहेति द्वितीयं ग्रासं भक्षयित्वा । स्वः । Com. स्वर्लोकः स्वाहेति मन्त्रेण तृतीयं ग्रासं भक्षयित्वा । अनु । Com. पश्चाद् । भूर्भुवः स्वः स्वाहेति निःशेषं चतुर्थं ग्रासं भक्षयेत् । जघनेनाग्निं । Com. अग्नेः पश्चिमतः । प्राक् शिराः संविशति । Com. रात्रौ शयीत । वंशं । Com. एतद्विद्योपदेशकाचार्यपरंपरालक्षणं जपति जपेत् ।

चतु॰ ब्रा॰

1. स्त्रियं । Com. शतद्रूपाख्यं । अधः । Com. प्रदेशे योनाख्ये उपास्त मैथुन्याख्यमुपासनं कृतवान् । नन्वेतत्किमर्थं विधीयते ऽस्य स्वतः प्राप्तत्वादित्यतो ऽत्र वाजपेयदृष्टिकरणार्थमिति । ग्रावाणं Com. सोमाभिषवोपलस्थानीयं प्रजननेन्द्रियं समुदपारयत् उत्पूरितवान् । तेन । Com. पाषाणवत्कठिनेनैनां स्त्रियमभ्यसृजदभिसमन्तो मुहुर्मुहुः संसर्गं कृतवान् ।

3. अधोपहासं । Com. अवाच्यं कर्म ।

5. अग्निर्धिष्ण्या । Com. अग्निर्धिष्ण्यं स्थानं येषां ते ऽग्निर्धिष्ण्या देवाः । vergl. auch **Rig Veda Sanh. III. 2.** und **Adnot.**

6. यदि । Com. प्रमादादुदक रेतः सिक्त्वा । एनां । Com. स्वभार्यां कामं यथाभिलषितभोग्यद्रव्यैरवक्रीणीयाद् वशीकुर्यात् ।

10. अथ । Com. यौवनादिभ्रंशभयाद् यां स्वभार्यां ।

13. अवघातयेत् । Com. चरुश्रपणार्थं ।

14 जनयितवै । Com. जनयितुमीश्वरौ समर्थौ ।

20. द्रति lies इति ।

21. अश्विनौ । Com. सूर्याचन्द्रलक्षणौ ।

24. जाते । Com. पुत्रे जाते सति । एधमानः । Com. वर्धमानः ।

25. वाग् । Com. प्रविशतु । statt त्रिरथदधि° lies त्रिरथ दधि°

27. अकः । Com. अकरोः प्रयच्छेत्यर्थः । शशयो । Com. शयः कर्मफलं शेते ऽस्मिन् कर्त्रेति व्युत्पत्तेः तेन सह वर्तते इति शशयः यद्वा शं सुखं तस्य हेतुभूतं यशः स्थितिः स्थानं स्तनोत्थानदेशरूपं यस्य स्तनस्य सशयो ऽस्मिन् पक्षे त्वक्षरव्यत्यासः । मयः सुखं भावयतीति मयोभूः ।

28. अकरत् । Com. अकरोत् ।

पञ्च॰ ब्रा॰

1. पौतिमाषी । Com. पूतिमाषस्यापत्यं स्त्री पौतिमाषी तस्याः पुत्रः कात्यायनीपुत्रादिमां विद्यामधीतवानित्यादि । इदं त्वाचार्यपरंपराकथनं सर्वासु वाजिशाखासु वेदाध्य-

ब्रह्मारभ्य पाठव्युत्क्रमेण संजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्र इत्येतत्पर्यन्तं समानं चादिमध्यान्तेषु कृतमंगला ग्रंथाः प्रचारिणो भवन्तीति शिक्षयितुमाह ब्रह्मणे नम इति।

Bey den vier folgenden Upanishads haben wir ausser dem zu Calcutta, ohne Titel und Datum, in Octav publicirten höchst seltenem Abdrucke für den काठकोप° und मुण्डकोप° noch ein Ms. Nro. 11. aus der J. Taylor'schen Sammlung in der Bibliothek der O. I. C. zu London benutzt. Dasselbe enthält den Text und einen, ebenfalls von Çankara verfassten Commentar; es ist in Queer folio, ohne Datum, und ziemlich sorgfältig geschrieben. Wir bezeichnen den Abdruck mit C. das Ms. mit T.

काठकोपनिषत्

Diese Up. wird auch कठवल्ली genannt. C. hat vor dem Anfange folgendes Gebet: ॐ तत् सत्। ॐ स ह नाववतु स ह नौ भुनक्तु स ह वीर्यं करवावहै तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः। हरिः ॐ। — T. hat es nicht, sondern beginnt mit उशन् etc. Am Ende der Up. findet sich jedoch dies Gebet in beiden. Die dreymalige Wiederholung des Wortes शान्तिः geschieht, dem Commentar zufolge, सर्वदोषोपशमनार्थं. — Im Eingange des von Çankara verfassten Commentars zu C. findet sich folgende Erklärung des Wortes Upanishat. सदेर्धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्य उपनिपूर्वस्य क्विप्प्रत्ययान्तस्य रूपमुपनिषदिति। उपनिषच्छब्देन च व्याचिख्यासितग्रन्थप्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषया विद्योच्यते। केन पुनरर्थयोगेन उपनिषच्छब्देन विद्योच्यते इति। ये मुमुक्षवो दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णाः सन्त उपनिषच्छब्दवाच्यां वक्ष्यमाणलक्षणां विद्यामुपसद्योपगम्य तन्निष्ठतया निश्चयेन शीलयन्ति तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य विशरणाद्धिंसनाद्विनाशनादित्यनेनार्थयोगेन विद्योपनिषदित्युच्यते।

S. 102. Z. 2. v. oben hat C. विद्यां.
» 3. » T. सुत्तयो.
» 6. » T. सुत्तयं.
» 6. v. unten hat T. नृत्तगीते.
» 1. » T. fehlt यत्

S. 103. Z. 10. v. unten hat T. नैतां संकां। संका so wie सृंका

fehlen in Wils. Lex. Der Com. zu T. erklärt es durch सृतिं मतं बन्धनरज्जुभूतां der Com. zu C. durch सृतिं कुत्सितां मूढजनप्रवृत्तां.

S. 103. Z. 6. v. unten hat T. पपिउतं.

S. 104. Z. 4. v. oben hat T. वां त्वमापः

» 5. » T. सेवधि.

» 6. v. unten यदिच्छन्तो u. s. w. vergl. hiermit Bhag. Gít. VIII. 11. edit. Schleg.

S. 104. Z. 4. v. unten T. hat nicht वो.

» 2. » न जायते. vrgl. Bhag. Git. II. 19 u. 20.

S. 105. Z. 2. v. oben अणोर्° vergl. » VIII. 9.

» 12. » T. hat श्रोदनः

» 5. v. unten T. » सुकृतस्य

S. 106. Z. 9. » T. » क्षात्मा

» 6. » T. » जागृत

S. 107. Z. 1. von oben T. » इदं

» 9. » T. » पराँचः

» 11. » T. » शब्दस्पर्शांश्च

» 14. » T. » इदं

» 3. von unten. Die beiden Verse अरण्यो° — अग्निः finden sich auch Sáma Veda Sanhitá S. 7. v. 7.

107. letzte Zeile v. unten यतश्चो° vergl. Vrihad. S. 20, 23.

S. 108. Z. 5. v. unten wird der Körper पुरमेकादशद्वारं genannt, der Com. zu T. fügt als Erklärung hinzu: द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एकमास्यं द्वे पायूपस्थाख्ये एकं मूर्धनि एकं नाभिर् vergl. hiermit Bhag. Gít. V. 13. नवद्वारे पुरे।

Z. 4. von unten. Die beiden Verse हंसः — वृहत् finden sich Rig Veda Sanhitá Adnotat. zu H. XIV. und Vágasaneyí Sanhitá X. 24. XII. 14.

S. 109. Z. 7. v. oben T. hat एषु स्वप्नेषु

S. 110. Z. 4. v. oben ऊर्द्ध्वमूलो° vergl. Bhag. Gít. XV. 1.

» 3. v. unten T. hat यं ज्ञात्वा

» 2. » T. » कश्चिदेनं

» 1. » T. » एनं

Die drey letzten Vallí des II. Kapitels, nemlich die 4te, 5te u. 6te werden auch in manchen Manuscripten als 1te, 2te u. 3te des II. Gesanges angeführt.

तलवकारोपनिषत्

Diese Up. gehört zum Sáma Veda und ist, wie Çankara im Eingange seines Commentars bemerkt, der Anfang des 9ten Kapitels (adhyáya). Nach den Anfangsworten wird sie auch Keneshita oder Kena Up. genannt. In C. geht dem Texte folgendes Gebet voran: ॐ तत् सत्। ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि। सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मे अस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

S. 114. Z. 12. विद्युतो व्यद्युतदा। Com. विद्योतनं कृतवद् इति आ इति उपमार्थे। न्यमीमिषद्। Com. निमेषं कृतवत्। अधिदैवतं। Com. देवताविषयं ब्रह्मण उपमानदर्शनं। अध्यात्मं। Com. प्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते।

— 16. उपनिषदं। Com. उपनिषद्रहस्यं यच्च् चिन्त्यं।

— 19. ज्येये। Com. महति।

वाजसनेयसंहितोपनिषत्

Diese Up. bildet eigentlich das 40te und letzte Kapitel der Vágasaneyí Sanhitá und wird nach den Anfangsworten auch ईशावास्यं oder ईशाध्याय genannt. C. hat folgendes Gebet im Anfange, welches sich theilweise in einem Bráhmańam des Vrihadár. findet, vergl. S. 75. unten: ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः। — Dasselbe Gebet wird am Schlusse wiederholt.

S. 115. Vers. 4. 6. अपो erklärt der Com. durch कर्माणि. — अपो ist offenbar *opus*. — मातरिश्वा Com. मातरि अन्तरिक्षे श्वयति वर्त्तते गच्छतीति वा वायुः। vergl. Adnot. zu H. XXXI. 3. Rig Ved. Sanhitá.

Vers. 9. अविद्या ist dem Com. zufolge, der Inbegriff der Werke und religiösen Ceremonien, विद्या dagegen die Erkenntniss des Brahma. Vergl. Vrihadár. IV. 4. 10. Die Verse 15, 16, 17 und 18.

finden sich in einem Bráhmanam des Vrihadár. S. 83. Zum 18ten Verse vergl. auch Vágasaneyí Sanhitá V. 36. und Rig Veda Sanh. H. XXV. 12. und XLII. 7.

मुण्डकोपनिषत्

Dem Çankara zufolge gehört diese Up. zum Atharva Veda; in C. findet sich vor dem Texte folgendes kurze Gebet, das auch am Ende wiederholt wird: ॐ तत् सत्। भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येम। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः। Vollständiger steht es Sáma Veda Sanhitá. S. 162. 9. vergl. auch Rig Veda Sanhitá H. LXXXIX. 8.

S. 117. Z. 6. v. unten C. hat शिक्षा Com. zu T. शीक्षा शिक्षैव।

» 5. » इतिहासपुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणीति fehlt in C.

S. 118. Z. 13. » त्रेतायां। Com. zu T. त्रयाणां ऋग्वेदादीनां भावस्त्रेता। Com. z. C. त्रयीसंयोगलक्षणायां हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रकारायां।

S. 118. Z. 11. v. unten सुकृतस्य। C. hat स्वकृतस्य।

» 9. » अचातुर्मास्यं। fehlt in T.

» 1. » अर्चयन्त्येष lies अर्चयन्त्य एष।

S. 119. » 3. v. oben पण्डिता। T. hat पण्डितं।

» 8. » चाविशन्ति। T. hat वाविशन्ति।

S. 120. » 4. v. unten रसश्चा। T. hat रसाश्च।

S. 121. Z. 6. v. oben T. आयाम्य

» 9. » C. im Text अस्मिन् aber im Com. यस्मिन्

» 13. » तमसः परस्तात्। vergl. Bhag. Gít. VIII 8.

S. 122. Z. 8. v. unten T. fehlt यः

» 4. » C. im Texte जयत aber im Com. जयति so auch T.

S. 123. Z. 7. » कामभिः। Com. कामैः